

ШЫЛН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 124 (16897)

2004 чылдың
СЕНТЯБРЬ 7,
вторник

Номерни парлагаже
дужаагань:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 20.30.
Садар өртөө 3 рубль.

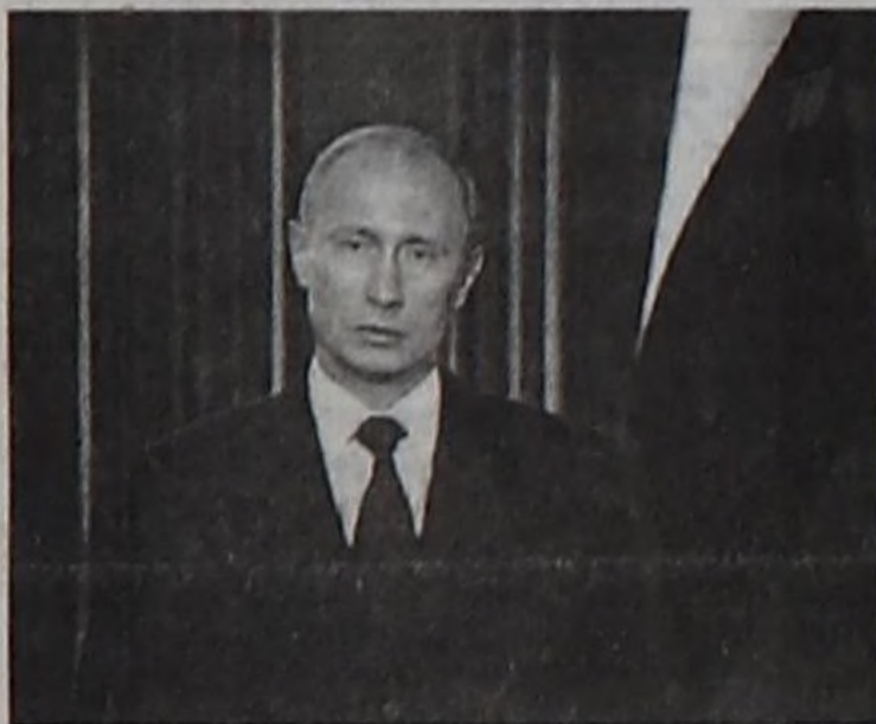
КАЖЫЫДАЛ ХҮННЕРИН ЧАРЛААН

Субботада Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путин чуртка кажыыдалды чарлаарының дугайында Чарлыкка ат салган.

Кремльдің парлагжа албанының дыңнатканы биле алырга, Соңгу Осетия – Алалия Республиканың Беслан хоорайга террорисчи акцияның түңнелинде хамаатыларның өлгөни биле холбаштыр сентябрьның 6 болгаш 7 хүннерин кажыыдал хүннери кылдыр чарлаан.

Ол-ла хүн В.В. Путин Бесланга чеде бергеш, бодунуң сайыттары болгаш республиканың удуртулгазы биле чөвүлел хуралды эрттирип, хоорайның бир дугаарлыг школазынга болган хай-халапка хамаарыштыр бодунуң үзел-бодалын илереткен. Чөвүлел хуралдың соонда РФ-тиң Президентизи төп телеканалдар дамчыштыр нацияга – Россияның хамаатыларына Кыйгырыгны кылган.

Россияның Президентизи Владимир Путинниң Россияның хамаатыларына Кыйгырыгы

Чугаалаары берге-дир. Аарышкылыг-дыр.

Бистиң черивиске коргунчуг хай-халап болду. Сөөлгү каш хонуктарда кижилер бүрүзү Беслан деп россия хоорайда болуп турар чүүлдерни чүрээни дамчыштыр эрттирип, ханы кажыыдал келген. Бис маңа анаа-ла-бир өлүрүкчүлөр биле эвес, а окчепсекти камгалал чок чаштарга удур ажыглааннар биле үскүлештивис.

Мен ам чүңү-даа мурнунда амыдыралында эң-не эргим, үнелиг кижилерин – ажы-төлүн, төрелдерин болгаш чоок кижилерин чидиргеннерге деткимчени болгаш кады човалалдын сестери биле кыйгырып тур мен.

Террористерниң холундан сөөлгү хүннерде өлгөн кижилерниң дегерезин сактырын диледим.

Россияның төөгүзүңге эвээш эвес хай-бачыгтыг арыннар болгаш аар-берге шылгалдалар турган. Бөгүн бистер хөлчөк улуг, өндүр күрүнениң буступ-буурап дүшкениниң соонда тургустунган байдалдарда чурттап турар бис. Харалаан, ол күрүне хөлчөк дүрген өскерлип кел чыдар делегейиң байдалдарында амыдыраар шинээ чок болган. Ынчалзак же че-даа бергедээшкннер турза, бистер Совет Эвилели деп күчүтениң өзээн камгалап ап шыдаан бис. Чаа чуртту Россия Федерациязы деп адап алган бис.

Бистер дегеревис чаартылгаларны манап келген бис. Эки талаже чаартылгаларны. Ынчалза-даа бистиң амыдыралымыста болган хөй-хөй өскерлишкннерниң чамдызынга шуут-ла

белен эвес болган бис. Чүге ындыг болгань?

Бистер шилчилгелиг экономиканың байдалдарында болгаш ниитилел хөгжүлдезиниң байдалында-даа, деннелинге-даа дүүшпес политиктиг системада чурттап турар бис. Бистер чидигленген иштики чөрүлдээлериң

болгаш чоннар аразында удурланышкыннарның байдалдарында чурттап турар бис, мурнуку чылдарда оларны тергидеки идеология каржызы биле чылча басып келген. Бистер камгалалдың болгаш айыл чок чоруктуң айтырыгларынче чогуур кичээнгеи угландырбайн келген бис, оң түңнелинде коррупция суд болгаш эрге-хоойлу адырларын тудуп чий берген.

Оон аңгыда бир шагда кызыгаар камгалалында эң күштүг системалыг турган бистиң чуртуvus чангыс-ла шактын дургузунда Барын-даа, Чөөн-даа чүктен камгалал чок арткан. Чаа, амгы болгаш боттуу биле камгалаттың кызыгаарны тургузарына хөй-хөй чылдар болгаш миллиард-миллиард рубльдер негеттинер. Ынчалзак мындыг байдалдарда безин бис өйшаанда болгаш мергежилди биле хөдөлип турган болзувусса, элээн үре-түңнелдиг болуп турган ийик бис.

Чангыс сөс биле чуугаалаарга, бистер бодувустун чуртуvуста болгаш ниити делегейде болуп турар чорудулгаларның нарынның база айылдыг хандыр медресеп билбээнивести минкир апаар бис. Бети дизе, бис оларга дендескизи биле харыялар шинек чок болган бис. Кошкаавысты көргүскенивис ол-дур. А кошкак кижини эттеп, согар-ла болгай.

Чамдыктар бистен «чаглыг» кезекти үзе-чаза тыртарын бодап турарлар, өскелер оларга дузалажып турарлар. Бодавже, делегейни эң улуг ядролуг күрүнелериниң бирээзинге хамааржыр Россия амдыгаа дээр

кым-бир кижиге айылдыг дээш дузалажып турар. Ындыг болганда ук айылды чок кылыр апаар. Ук сорулгаларны чедип алырынга терроризм чүгле дериг-чепсек болуп турбааже.

Чидиг байдалдар, үймээннер болгаш террорисчи актылар биле чаңгыс эвес катап таваржып келген бис деп хөй удаа чуугаалаан мен. Ынчалзак ам бөгүн болган чүүл кем-херек үүлгедикчилериниң эң-не каржы, чүңү-биле-даа деңнеттинмес үүлгедии болган. Ол — Президентиге, парламентиге азы Чазакка кыйгы эвес-тир. Ол – бүгү Россияга кыйгы-дыр. Бистиң бүгү чонувуска. Ол – бистиң чуртуvusче халдаашкын-дыр.

Террористер боттарын бистен күштүг бис деп санап турарлар. Боттарының каржы аажылап биле бисти коргудуп, бистиң тура-соруувусту билинместедип, бистиң ниитилеливести аңгылаштырыптар бис деп бодап турарлар. Кижилер бодаарга бисте шиллге бар ышкаш – оларга удур хары бээри азы оларның чөңгээлээшкнни биле чөпшээрери, дүжүп бээри, Россияны буурадырынга, «дажыглап апаарына» чөпшээрери, кажан-бир шагда олар биске оожургал хайырлаарына идегеп, чөпшүл олураары.

Россия күрүнениң баштыңы, Президентизи кижилер болганымда, чуртту, оң девискээринин бүдүн-бүрүн чоруун камгалаар дугайында даңгыраан берген кижилер болганымда база Россияның анаа-ла хамаатызы кижилер болганымда, херек кырында кандыг-даа шиллге бисте шуут чок дээрзинге бүүрелдиг мен. Чүге дизе боттарывысты шантажтадып, коргуп-сүртээшкннге алзыптар болзувусса-ла, миллион-миллион кижилерни ханыг чөрүлдээлериң төнмөс батпас дүргөнче дүлдүндүрүтеривис ол болур. Карабахтын, Приднестровьеңиң болгаш биске билдинтир өске-даа хай-халаптарның чижектери көскү. Көстүп турар чүүлдерни көрбей барып шыдаас бис.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кажыыдалдың телеграммасы

“ТЫВАНЫҢ ЧОНУ СИЛЕР-БИЛЕ КАДЫ”

Субботада ТР-ниң Чазак Даргазының адындан Соңгу Осетия – Алалия Республиканың Президентизи Александр Дзасоховтун адынга кажыыдалды илереткен телеграмманы чоруткан. Ында мынча деп чуугаалап турар:

Хүндүлүг Александр Сергеевич!

Тыва Республиканың Чазаның, чонунуң мурнундан база амы-хууда бодунуң өмүнээмден Беслан хоорайга болган хай-халаптыг болушкуннар биле холбаштыр сеткилимниң ханыгыңдан кажыыдалды хүлээп ап көрүңер.

Бистиң чонувус Силерниң республиканың чонун тавараан кажыыдалды болгаш човулаңы чүрээнге чоок хүлээп алган. Буруу чок черге өлгөннениң ажыг-шүжүүн Силер биле деңге үлөжүп тур бис.

Бистиң эң-не эргим хайыравыс – бистиң уругларымыстың амы-тыныңче халдаан боевиктерниң үүлгедии килецивисти болгаш ажынып-хорадаашкыннысты болдуруп турар. Канчаарга-даа террористерниң кандыг-даа чөңгээлээшкннери бисти кор-

гудуп шыдаас.

Бо берге хүннерде чааскаан эвес бис дээрзин утпаар. Тываның чону, бүгү Россия ышкаш, силер биле кады.

Дүүн республиканың оргкомитетиниң юбилейиң байырлалдарда айыл чок чорукту хандырыныга тураскааткан хуралыга Беслан хоорайның когараан чурттакчыларына материалдыг болгаш моральдыг дуза көргүзериниң талазы биле ажылчын бөлүктү тургузарының дугайында протоколдуп шийтпирни хүлээп алган. Бөлүктү ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В. Брокерт баштаан.

Беслан хоорайга хай-бачыгтыг болушкуннарга холбаштыр Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржактын адындан телеграммаларны РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң, РФ-тиң Чазаның Даргазы М.Е. Фрадковтун, Соңгу Осетия – Алалия Республиканың Чазаның Даргазы М.М. Шаталовтун, Соңгу Осетия – Алалия Республиканың Парламентиниң Даргазы Т.Д. Мамсуровтун адыңче чоргускан.

Сагыш-сеткиливис осетин чон-биле кады

ДЕМИСЕЛДИ ШЫҢҒЫРАДЫР

Сентябрь 1,2,3 хүннеринде Соңгу Осетияның Беслан хоорайның школазынга ханыг өлүрүкчү үүлгедигни кылган террористерни «Бурган өршээвезин, бук кээргевезин» деп улуг килек-кылык биле хөй ажы-төлдүг ада кижилер хомудап бижип олур мен. Терроризмниң бистиң бүгү чуртта, бүдүн бөмбүрзекте кеде-реп барганын — кижилер төрелгениң келир үезинге кончуг багай салдарны чедирер каржы-хажагай чорук деп санаар-дыр мен.

Терроризм биле демиселди кончуг шыңгы чорудар хоойлуну Россия болгаш өске-даа чурттар, харын-даа делегей

организациязы дүрген хүлээп алыры, ол ышкаш террор биле демиселди хүн бүрү чорудар тускай албан черин тургузары чогумчалыг-дыр деп хууда бодалым бар.

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң бүгү чонга Кыйгырынын бистиң өбүленин кежигүннери чүүлдүзүнүп деткип турар бис.

Делегейде террорисчи чорук бужар бак үүлгедиглерни кылып чоруур арын-нүүр чок кижилер өжөөн өртүңге хуоукталып өлзүннер!

Боранак ЭРЕКСЕН,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл кокуун.

КАТТЫЖЫП ТУР МЕН!

Школачыларның камгачык байырлыг хүнү — сентябрь 1-де каржы-дошкун террористер Беслан хоорайның 1 дугаар школазынга өөреникчи уругларны ада-иези биле долаага алганын телевизордан улуг дүвүрел биле каш хонук иштинде көрүп келдим. Водум ада кижилер болгаш ындым ол бе, школада туттурган уругларның, улуг кижилерниң човулаңын сагыш-сеткилимден билип, аарып турдум.

Бо үүлгедикчилерниң аразында даштыкы террористер хөй болду. Оларны доюлдурган халавын Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң чуртче халдаашкынга дөмейлээни анаа эвес. Күрүне баш-

тыңының түңнелинге бүрүнү биле каттыжып тур мен. Террористерге кандыг-даа өршээл турбас ужурлуг. Кижилерниң амы-тынынга айыл тургузуп турарларны эң-не каржызы биле базар болза эки. Мээң бодалым ындыг.

Тывам чону качыгдалга таварышканнарга бүгү талаалыг дузалаар боор дээрзинге бүүрээр мен. Чоок черге турган болза, ханым-даа дужаарындан чажам дивес мен. Ырак черде улус, ам канчаар, бо берге хонуктарда осетин чон-биле оода сагыш-сеткиливис биле кады болуулу.

Сергей ЧООДУ.
Кызыл хоорай.

Россияның Президентизи Владимир Путинниң Россияның хамаатыларына КЫЙГЫРЫЫ

(Төңүзү, Эгези I-ги арында).

Бис чүгле коргудушкуннун аңгы-башка акциялары-биле, террористерниң аңгы-башка үлгедишкени-биле эвес, Россияга удур бүгү-делегей террорунун дорт интервенциязы-биле таваржып турар бис. Дагын катап бистиң чаңгыс чер-чуртташтарывыстың амы-тынын ап турар каржы болгаш долу хемчээлдиг дайын-биле таваржып турарывыс ол-дур. Делегейниң бүгү арга-дуржулгазы ындыг дайыннар белең-селен доозулбас дээрзин көргүзүп турар. Мындыг байдалдарда бистер биезде дег сактыр-бодулар чүе чок чурттап шыдавас бис, ынчаар чурттавас-даа ужурул бис. Бистер айыыл чок чоруктуң

үре-түннелдиг системазын тургузар, бистиң эрге-хоойлу камгалаар органнарывыстан чаа айыыл-кыжанышкынарның деңнелинге болгаш хемчээлинге дүүшкөк хөделишкенин негээр хүлээлгели бис.

Ынчалзажок эң-не кол чүүл — ниити айыылдың мурнунга нацияны эвилелдээри. Эң дээштиг ойтур шавышкыны террористер чүгле курунениң күчү-күжүнден эвес, а организация, сырый хамааты ниитиледен ап турар дээрзин өске чурттарда болушкуннар көргүзүп турар.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чуртташтарымы! Бо коргунчуг кем-херек үлгедишкенин кылырынче бандиттерни ыдалааннар ботта-

рының мурнунда бистиң чоннарывысты чогуштурар, Россияның хамаатыларын коргудар, Соңгу Кавказка ханныг дайынны хөрлээдир сорулганы салган. Маңаа холбаштыр дараа-зында чүүлдерни чугаалаксаан ийик мен.

Бирээде. Чоокку үеде чуртуң бүдүн-бүрүн чоруун быжыглаарынче угланган хемчеглер комплекзи ажылдап кылдынар.

Ийде. Соңгу Кавказта байдалдың контролон боттандырып турар күштерниң болгаш чепсектин кады хөделишкенин чаа системазын тургузары эргежок чугула деп санап турар мен.

Уште. Эргелеп-башкарылганың кризиске удур дээштиг сис-

темазын, ынаар эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын чаа аргаларны кирип тургаш тургузары эргежок чугула. Ол бүгү хемчеглер чурттуң Конституциязынга дүүштүр чурттунарын онзалап демдеглекседим.

Эргим өнүктүр! Бистер шуптувус аар-берге, кажыдалдыг шактарны чурттап эртип тур бис. Ол шактарда туруштуун болгаш хамааты харысалгазын көргүскеннерге бөгүн четтиргеними илередип тур мен.

Бистер олардан мораль-биле-даа, дидимвис-биле-даа, ниити кижизиг сырый каттыжылгавыс-биле-даа күштүг бис, кажан кезээде күштүг болур-даа бис. Чи-

лингге кирип кажыдал болгаш аарышкы-биле синген Бесланга кижилер кажангызындан артык бот-боттары дээш сагыш човажып, деткижи келдилер. Эскелерниң амы-тыны болгаш оожургалы дээш боттарының амы-тынын бээринден безин чалданмай келдилер. Кижилер шыдажыр аргажок байдалдарда безин олар кижилер болуп артканнар.

Чидириглерниң аарышкызы-биле эптежири болдунмас. Ынчалза-даа шылгалдалар бисти улам чоокшулаштырып, дыка хөй чүүлдерни эде үнелээринче албадапкан.

Бөгүн бистер кады болур ужурул бис. Чүгле шак ынчаар дайынны тиилээр бис.

АЛДАРЛЫГ КИЖИЛЕРНИ АЛДАРЖЫТКАН

«XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда ады кирген республиканың сураглыг кижилеринге ук номну тыпсырынга тураскааткан байырлыг езулал дүүн, сентябрь 6-да, ТР-ниң Чазак Бажыңының хуралдар улуг залына болуп эрткен. XX чүс чылда Тыва Арат Республиканың, Тыва автономнуг областың, Тыва АССР-ниң, Тыва Республиканың күрүне тургузуун, экономиказын, культуразын, өөредилгезин, кадык камгалалын, уран чүүлүн, чечен чогаалын, спортун хөгжүдеринге улуг үлүүн киргеннер, оларның ажы-төү, төрелдери аңаа чыылган.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төзөлекчилер палатазының Даргазы Д.К.Х. Ооржак Тываның Россияга каттышканының 60 чылының болгаш Кызылдың тургустунганының 90 чылының байырлалдарын белеткээр база эрттирер республиканың оргкомитетинин өмүнээзинден, ТР-ниң Чазак Даргазының даасканын езугаар «XX чүс чылда

ТР-ниң Улустуң чогаалчызы М.Б.Кенин-Лопсанга Күрүне номун Ш.Д.Ооржактың тыпсып турары.

Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номун тыпсырының байырлыг езулалын ажыткан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакка сөстү берген. «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунун дугайында Хоойлуну ажылдап кылгаш, бадылаан ТР-ниң Улуг Хуралына, номну парлап үндүрер дээш белеткел ажылдарынга улуг күштү үндүрген ТР-ниң Парлагга болгаш информация күркөмтедигинге (О.С.Шириндүүге), төөгүчүлерге (удуртукчузу В.Д.Март-оол), Тываның ном үндүрер черинге (Ш.Т.Кууларга), журналистерниң автор коллективинге болгаш эске-даа шынарлыг, чараш, утка-шынарлыг номну үндүреринге деткимче, дуза көргүскеннерге Тываның чонунун, Чазактың мурнундан өөрүп четтиргенин ол илереткен. Күрүне номунда XX чүс чылда Тываның социал экономиказын хөгжүдеринге, оң ат-алдарын делегейге алдаржыдарына улуг үлүүн кирип турар. Оларын алга-йөрээп, алдаржыдып, төөгүге адын меңгежидер сорулганы салганын Дарга чугаалаан. Алдарлыг кижилерниң амыдыралы, ажыл-ижи амгы болгаш келир үениң салгалдарына үлегерчижек болуп, ол улам-на хөгжүүр дээрзинге бүзүрелин илереткен. Күрүне номунда ады кирген алдарлыг кижилер ТР-ниң Дээди күрүне шаңналы — Республика Ордени-биле шаңнатканнар-биле деңнежир. Чазак Даргазы Тываның Россияның составына каттышканының 60 чылының болгаш Кызылдың тургустунганының 90 чылының байырлалдарына белеткелдер чедишкенин дооступ турарын чыылганнарга дыңнаткан.

«XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда ады кирген республиканың сураглыг кижилеринге Ш.Д.Ооржак байырлыг байдалга тывыскаан. Оларның аразында Совет Эвилелиниң Маадырлары: Л.Н.Ефимов, Н.Н.Макаренко, Социалисттик Күш-ажылдың Маадырлары: Д.Д.Даваа, О.Ч.Лопсанчап, С.С. Тамдын-оол, көскү күрүне ажылдакчылары: С.К.Тока, Г.Ч.Ширишин, ССРЭ-ниң Улустун башкызы А.А.Алдын-оол, Тываның улустуң башкызы Б.И.Араптан, Россияның Релин аттыг Күрүне шаңналының эдилекчилери: Х.К.Тойбухаа, С.М.Саая, Тываның Улустуң чогаалчылары: К.К.Кудажы, М.Б.Кенин-Лопсан, сураглыг артистер: М.М.Музук, К.Б.Ондар болгаш эскелер-даа бар.

«XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номун алганнар Чазакка өөрүп четтиргенин илереткенер.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Владимир САВИНЫХТЫН тырттырган чуруктары.

«Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты И.М.Решетниковага тыпсыр дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Кызыл хоорайның №15 муниципалдыг лицейинин директорунун

оралакчызы Ирина Михайловна Решетниковага тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК

Кызыл, 2004 чылдың сентябрь 3, № 116.

Кажан? Кааа? Чүчү? СОНУРГААПТААЛЫНАР

БАЙЫРЛАЛЧЕ КЫМНАРНЫ ЧАЛААНЫЛ?

Тываның Россияның составына каттышканының 60 чылынга болгаш Кызылдың тургустунганының 90 чылынга тураскааткан Кызылга болуп байырлалга киржири-биле Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң болгаш Күрүне Думазының, РФ-тин Чазаның ямыларының, ведомстволарының, Москва, Санкт-Петербург хоорайларының, Сибирь девискээринде республикаларның, крайларның, областтарның удуртукчуларын болгаш эскелерни-даа ТР-ниң Чазак чалаан. Москвада ажылдап, чурттап турар, Тывага ажылдап чораан хоочун салгалдың төлээлеринче чалалгаларны база чуруккан. Оларның аразында Наталья Ажыкмаа-Рушева, Чимит-Доржу Ондар, Владимир Серяков болгаш эскелер-даа бар.

Оон аңгыда Моолдан, Кореядан, Япониядан, Германиядан болгаш эске-даа даштыгы чурттардан аалчылар келир. Чүгле Моолдан албан езузунун алды делегациязы келирин манап турар.

«ЭТТИНМЭЭН «2» ДЕМДЕК»

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейинге кайгамчык салым-чаянның чаңгыс чер-чурттуувус Надя Рушевага тураскааткан «Эттинмээн «2» демдек» деп документалдыг кинонун презентациязы болуп эрткен.

Ол кинону Анатолий Серен тырттырган. Чыылганнар кинону көргүзүп эгелээринин мурнунда Анатолий Сергеевич чүге бо ажылды кыла бергенинге хамаарыштыр тайылбыр кылган. Москвага 90 ажыг кижиден Надя Рушева деп кымыл дээрзин айтырарга, оларның 60 хирези билбес болган. 30 хире кижилер салым-чаянныг чурукчу уругдур деп билер болган. Ынчалза-даа олар колдуунда улгады берген кижилер, а аныктар

болгаш элээдилер оң дугайында шуут билбес. Ынчангаш кымыл ол дээрзин анык-өскөнгө сагындырып, кайгамчык чурукчу кыстың дугайында кинону ол тырттырган.

Кинонун адын чүге ынчаар адааныл дээрге, бир катап Пушкинниң чогаалчы ажылынга хамаарыштыр онаалга берип каарга, Надяның чаңгыс-классчылары кылып албаан болган (Надя база). Ынчангаш башкы бүдүн класска «2» демдек салып каан чүе-дир. Ол кичээл соонда Надя Рушева документалдыг кинога тырттырары-биле Ленинградче чорупкан, оң соонда каш-ла хонгандан хенертен чок болган. Демги демдээн эдип четтикпээн...

Чаа кинонун презентациязына келгеннерге Надя Рушеваның дугайында солун сактышкынарны Монгуш Борахович Кенин-Лопсан, Клара Оюновна Дончи-оол болгаш эскелер-даа чугаалап бергеннер.

ТТИЛЕКЧИЛЕРНИ ШАҢНААН

Сентябрь 4-те ТР-ниң Чазаның хуралдар залына «Тыва Республиканың тергийн дээн инновациялыг төлевилел-2004» деп конкурстун тилекчилерин шаңнаар езулал болуп эрткен.

Езулалды инновациялыг төлевилелдерни шилиир болгаш экспертиказын эрттирер конкурс комиссиязының даргазы А.В.Брокерт мөөрейниң киржикчилеринге болгаш аалчыларга байыр чедиришкени-биле ажыткан. Байыр чедиришкениниң соонда конкурстун киржикчилерин таныштырып, бүдүрүлге, амьдырал хандырылга адырынга коллективтиг, хуу инновация төлевилелдеринин презентациязын эрттирген. Конкурс комиссиязының харысалгалыг секретары А.И.Маадының «Инвестиция төлевилелдерин ажыктыг ажыглаарының программаларының продуктунун дугайында» деп илеткел кылган соонда, мөөрейниң киржикчилерин шаңнап-мактаан. Бүдүрүлге адырынга коллек-

тивтиг тергийн төлевилел дээш бирги черни — 35 муң рубльди төлевилелдин удуртукчузу С.С.Курбатскаяга, ийги чер дээш 30 муң рубльди, үшкү чер дээш 20 муң рубльди төлевилелдин удуртукчулары В.И.Котельникова, О.Д.Аюновага тывыскаан. Бүдүрүлге адырынга хуу эки төлевилел дээш бирги черни — конкурстун киржикчизи М.А.Х.Ондарга тыпсып, 15 муң рубль-биле шаңнаан. Ийги черге Л.Г.Соколов төлөптиг болуп, 10 муң рубль-биле, үшкү черни С.И.Дамдын ап, 5 муң рубль-биле шаңнаткан.

Амьдырал хандырылга адырынга тергийн дээн коллективтиг инновациялыг төлевилел дээш бирги черни А.С.Маады алгаш, 32 муң рубль-биле шаңнаткан. Ийи дугаар черге төлөптиг болуп, А.Д.Иргит 25 муң рубль-биле шаңнаткан. Үш дугаар черни — 15 муң рубльди Х.Б.Кууларга тывыскаан. Амьдырал хандырылга адырынга хуу инновациялыг эки төлевилел дээш бирги черни кымга-даа тывыспаан, ийги черни А.К.С.Тевекке тыпсып, 8 муң рубль-биле шаңнаан. Үшкү черни С.Ч. Ооржак алгаш, 5 муң рубль-биле шаңнаткан.

ДУЖУТ АЖААЛДАЗЫ УЛАМЧЫЛА-ВЫШААН

Республиканың ажыл-агыйлары бо чылын 24 муң 736 га черниң тараазын ажаап алыр сорулгалыг. Бо хүннерге чедир 2 муң 444 тонна тарааны ажаап алган.

Бир гектар черден амдызында ортумаа-биле 13,2 центнер дужутту ап турар. Би-Хем кожуун кайы-даа кожууннарны мурнавышаан. Олар планының 32 хуузун күөседип алганнар.

Ажыл-агыйлар 3 муң 529 тонна картофельди, 949 тонна ногаа аймаан ажааган.

Сиген кезилдези адалап турар. Республика бо чылын 101 муң тонна мал чеми белеткээр планының 88 хуузун күөседипкен.

Бистиң корр.

АК СЕТКИЛДИГ АЖЫЛЫ ДЭЭШ

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң ат салган Чарлы-биле бистиң элээн хөй чаңгыс чер-чурттугларывыска боттарының хамаарышкан адырларына киирген ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда үре-түңнелдиг, ак сеткилдиг ажылы дээш Россия Федерациязының бедик Күрүне шаңналдарын тывыска.

“Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи” хүндүлүг атты Тываның “Фтизиатрия” республика каттыжышкынының эмчизи Валерий Яковлевич РОССОВКА;
Тываның №2 республика эмнелгези-

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ**А.В.Гордеевти Тыва Республика Ордени-биле шаңнаар дугайында**

Хөй чылдарда үре-түңнелдиг кады ажылдажылгазы болгаш республиканың социал-экономикага хөгжүлдезинге хууда киирген улуг үлүү дээш Россия Федерациязының кедээ ажыл-агый сайыды **Алексей Васильевич ГОРДЕЕВТИ** Тыва Республика Ордени-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы **Ш.ООРЖАК**.
Кызыл хоорай, 2004 чылдын сентябрь 3, №116.

Россия Федерациязының составына Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга алдаржыдып, Тыва Республиканың Күрүне шаңналдары тыпсыр дугайында

Республиканың социал-экономикага хөгжүлдезинге улуг үлүү болгаш үре-түңнелдиг күш-ажылы дээш

Тыва Республика Ордени-биле

“Ак-Довурак чыгыл-электри төвү” күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң одалга дериг-херекселдери септээр слесары **Михаил Хертекович АДЫГ-БАЙНЫ;**

Өвүр кожуунда күрүнениң “Торгалыг” унитарлыг бүдүрүлгезинде малчын **Бюрбю Төмүрович ДОНГАКТИ;**

Мөңгүн-Тайга кожуунда күрүнениң “Малчын” унитарлыг бүдүрүлгезиниң малчыны **Валентин Шыгырапович КАРА-САЛДИ;**

Шагаан-Арыг хоорайда №1 ортумак ниити өөредилге школазының директору **Вячеслав Владимирович МАРЕЕВТИ;**

Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунда кол эртем ажылдакчызы **Монгуш Хүргүл-оолович МАҢНАЙ-ООЛДУ;**

“Сибтехмонтаж” ажык акционер ниитилелинде механикастаан көжүп чоруур колоннаның начальниги **Аркадий Прокофьевич ПОРУЧНИКТИ;**

Россия Федерациязының алдарлыг тренери, спортчу дээди мергежил школазында тренер **Евгений Викторович ТУТАТЧИКОВТУ** шаңнаан.

Тыва Республиканың “Шылгарангай күш-ажыл дээш” медалы-биле

Күрүнениң федералдыг №364 унитарлыг орук-ажылгач бүдүрүлгезиниң директору **Дмитрий Игоревич БОЙКОВТУ;** Хоочуннар болгаш инвалидтерниң Кызылда бажың-интернадында шеф-повар **Мая Шыгыраповна ДОНГАКТИ;**

Кызыл хоорайда “Эрес” парикмахерскаяның эргелекчизи **Чечек Байыр-ооловна ДОНГАКТИ;**

Кызыл хоорайда “Эрес” парикмахерскаяның эргелекчизи **Чечек Байыр-ооловна ДОНГАКТИ;**

Кызыл хоорайның мэри **Дмитрий Калчанович ДОНГАКТИ;** Хандагайтыда элээди уругларның спорт школазында тренер-башкы **Виктор Монгушевич ДОСТАЙНЫ;**

Тес-Хем кожуунда “Улар” муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгедэ малчын **Сүрүң-оол Мижит-оолович КҮНЗЕК-ПЕННИ;**

Тыва Республиканың Дээди судунда судья **Валентина Доржуевна КУУЛАРНЫ;** Күрүнениң “Чечек” ыры болгаш танцы ансамблиниң тургузукчузу **Роберт Николаевич ЛЕСНИКОВТУ;**

Улуг-Хем кожуунда күрүнениң “Эйлиг-Хем” бүдүрүлгезиниң “Демир-Суг” бригадасында малчын **Никита Мөңгеевич МОНГУШТУ;**

Ниити болгаш профессионал өөре-

циязының кедээ ажыл-агый сайыды **Алексей Васильевич ГОРДЕЕВТИ** Тыва Республика Ордени-биле шаңнаар.

дилге яамызының национал школаны хөгжүдөр төвүндө башкы-методист **Эргине Деспобековна ОНДАРНЫ;**

№ 48 тудуг эргелели кызыгаарлыг харысгалгалыг ниитилелдин кол инженери **Иван Александрович ОСТА-ПЕЦТИ;**

Делегей чергелиг спорт мастери, 28-ки Олимпий оюннарының киржикчизи **Лариса Бюрбюевна ООРЖАКТИ;**

Россия Федерациязының Кедээ ажыл-агый яамызының делегей болгаш девискээрлер аайы-биле кады ажылдажылга департаментиниң директорунун оралакчызы **Феликс Иванович ПАВЛУ-СЕНКОНУ;**

Бай-Тайга кожуунда “Кызыл-Даг” муниципалдыг бүдүрүлгедэ малчын **Эрес Чкаловович УСПУН-ООЛДУ;**

Бай-Тайга кожуунун төп эмнелгезинин Кара-Хөлдө участок эмнелгезинин ажыл-агый эргелекчизи **Кара-кыс Ленчаевна ХЕРТЕКТИ;**

Ус-шевер даш чонокчузу (Бай-Тайга) **Киров Түлүшевич ХУНАННЫ** шаңнаан.

“Тыва Республиканың Улустуң эмчизи” хүндүлүг атты

Республиканың уруглар эмнелгезинде участок эмчи-педиатры **Эдуард Васильевич ТКАЧЕНКОГА;**

Чеди-Хөл кожуунун төп эмнелгезинде эмчи-педиатр **Светлана Монгушовна ХОВАЛЬПТА** тыпсыр.

“Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы” хүндүлүг атты

Республика типографиясында парлакчы **Александр Салчакович АДЫГТА;** Күрүнениң “Кызылда дааранылга фабриказы” унитарлыг бүдүрүлгенин кадрлар килдизиниң инспектору **Татьяна Филипповна АЛЕКСЕЕВАГА;**

Тыва Республиканың саң-хөө сайыды **Радислав Санаевич БЯНГА;**

“Кызыл тудуг” акционер ниитилелинде дашчы **Кызыл-оол Хертекович БИЧЕ-ООЛГА;**

Тыва Республиканың прокурорунун улуг дузалакчызы **Ольга Акимовна БУЗЫКАЕВАГА;**

Кызыл хоорайның Социал камгалал комитетиниң бажыңнарға барып дуза көргүзөр салбырының эргелекчизи **Лидия Алексеевна ВАСИЛЬЕВАГА;**

Күрүнениң “Суй-Белек” ус-шевер-лерниң күрүнениң унитарлыг шенелде бүдүрүлгезиниң директору **Мерген Балыкаевич ДАГБАГА;**

“Кызылдың дааранылга фабриказы” күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинде бажыкчы **Валентина Дарбадаевна ДОРЖУГА;**

Олимпий оюннарының киржикчизи **Елена Евгеньевна ДОСТАЙГА;** Күрүнениң “Тыва даг-дүгү” унитарлыг

ниң кол эмчизи **Алевтина Николаевна ЛИГЕ;**

Тываның “Фтизиатрия” республика каттыжышкынының директорунун оралакчызы **Константин Николаевич ЦОЙГА;**

“Россия Федерациязының алдарлыг артисти” хүндүлүг атты Тываның күрүнениң В.Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының кол режиссеру **Алексей Кара-**

оолович **ООРЖАККА;**

“Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажылдакчызы” хүндүлүг атты Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы **Алла Николаевна САРАТОВКИНАГА** тывыска.

Бедик шаңналдарыңар-биле силер бүгүдөгө байыр чедирдивис, эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс.

Бедик шаңналдарыңар-биле!

бүдүрүлгезиниң кол бухгалтери **Шончунма Шалдыжыковна КАНЗЫВААГА;**

Кызыл хоорайда “Бистиң бажыңывыс” муниципалдыг бүдүрүлгө-ажылгал №4 участогунун начальниги **Оксана Васильевна КЕНДЕНГЕ;**

“Кидис идик кылыр завод” албан чериниң машинизи **Дмитрий Очур-оолович КУУЛАРГА;**

Өвүр кожуун чагыргазының даргазы **Александр Санчат-оолович КУУЛАРГА;**

Россияның федералдыг айыл чок албанының Тыва Республикада эргеле-линиң ажылдакчызы **Геннадий Дамдын-ович КУУЛАРГА;**

“Тываэнерго” ажык акционерлиг ниитилелдин Кызылда дамчыдылга энергорайонунун кол инженери **Александр Николаевич ЛАТУШКИНГЕ;**

Россияның Улустарның найыралы университетиниң доцентизи, политиктиг эртемнер доктору **Елена Викторовна МАРТЫНЕНКОГА;**

“Тывагаз” ажык акционерлиг ниитилелдин чингине директору **Александр Алексеевич МИСТРОВКА;**

“Тываның геология-шинчилел экспедициясы” акционерлиг ниитилелдин алдын-тывыш участогунун начальниги **Виталий Михайлович МИХАЙЛОВКА;**

Кызыл хоорайда уругларның болгаш элээдилерниң спорт школазында тренер-башкы **Аяс Семис-оолович МОНГУШКА;**

“Тывахарылзааинформ” ажык акционер ниитилелинин Мугур-Аксында электрилг харылзаа участогунун начальниги **Олег Трысович МОНГУШКА;**

Россия Федерациязының Президентизи-ниң Сибирьниң федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзиниң Тыва Республикада федералдыг инспектору **Татьяна Дожудеевна МОНГУШКА;**

“Тудуг килдизи” кызыгаарлаттыг ниитилелде шеверлекчи **Надежда Васильевна САЛЧАККА;**

Дерзиг-Аксында уругларның психоневрология интернадының директору **Виктор Васильевич САНЧЫГА;**

Тыва Республиканың Конституция судунун суд приставаы **Николай Чуглу-рович САМБУУГА;**

Кызылда автоорук техникумунун директору **Анатолий Петрович СУМЕН-КОВКА;**

Кызылда экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун кол бухгалтери **Валентина Яковлевна СУНДУЙГА;**

“Тываэнерго” ажык акционерлиг ниитилелдин чылыг четкилериниң талазы-биле даргазының оралакчызы **Павел Федорович УСТИНОВКА** тывыска.

“Тыва Республиканың кедээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы” атты

Өвүр кожуунун “Торгалыг” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң директору **Алексей Санчат-оолович КУУЛАРГА;**

Республиканың үрезин инспекциязының кол агроному **Людмила Романовна НИКИТИНАГА;**

Тываның кедээ ажыл-агый техникумунун башкызы **Любовь Ивановна НИКИФОРОВАГА;**

Чөөн-Хемчик кожуунун кедээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному **Хүреш-оол Чүлдүмөвич ОНДАРГА;**

Сүт-Хөл кожуунун Кызыл-Тайга сумузуна тракторизи **Эзир-оол Ымажалович ОНДАРГА** тыпсыр.

“Тыва Республиканың алдарлыг малчыны” атты

Мөңгүн-Тайга кожуунун “Мөген-Бүрүн” совхозунун сарлыкчызы **Марс-оол Хүлер-оолович ИРГИТКЕ;**

Тожу кожуунун “Өдүгөн” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң ивижизи **Курбулдей Эзирленовна КОЛГА;**

Танды кожуунун “Хөлчүк” арат-тараачын ажыл-агыйының даргазы **Мамай-оол Пиче-оолович КУУЛАРГА;**

Тес-Хем кожуунун “Чодураа” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң малчыны **Ниман Чүктээрович ЛОДАЙ-ООЛГА;**

Барын-Хемчик кожуунун “Сай-Хонаш” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң малчыны **Николай Шойманович ХЕРТЕККЕ** тыпсыр.

“Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы” атты

Кызыл хоорайның №3 ортумак школазының француз дыл башкызы **Антонина Васильевна БЛИНОВАГА;**

Өвүр кожуунун Саглы ортумак школазының директору **Марый-оол Васильевич ДОНДУПКА;**

Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксы суурнун №2 ортумак школазының тыва дыл болгаш литература башкызы **Долчун Баазан-Хөөвна ДОНГАККА;**

Би-Хем кожуунун Тарлаг ортумак школазының директору **Любовь Кыргысвна ДОНГАККА;**

Каа-Хем кожуунун Бояровка ортумак школазының директорунун оралакчызы **Валентина Михайловна ИСАЕВАГА;**

Кызыл хоорайның №10 тускайжыттыган школазының директорунун оралакчызы **Тамара Владимировна КУРЬГИНАГА;**

Эрзин кожуунун Булуң-Бажы суурнун “Чөлээш” уруглар садының кижизидикчи башкызы **Чомаа Алексеевна САЯНГА;**

Чөөн-Хемчик кожуунун Хөндергей дузалак школазының логопед башкызы **Кызыл-оол Базырович ТЮЛЮШКЕ** тыпсыр.

“Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы” атты

Сүт-Хөл кожуунун төп эмнелгезинин фельдшери **Белек-оол Күжүгетович ОНДАРГА** тыпсыр.

“Тыва Республиканың эртемниң алдарлыг ажылдакчызы” атты

РФ-тин Кадык камгалал яамызының академик **И.П.Павлов** аттыг Санкт-Петербургтуң күрүнениң медицина университетиниң нефрология эртем-шинчилел институтунун директору, ишти ки аарыгларның пропедевтика кафедрасының эргелекчизи, эмнээшкин ажылдарының талазы-биле проректор **Алексей Владимирович СМЕРНОВКА;**

“Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы” атты

Алдан-Маадыр аттыг Национал музей-нин улуг эртем ажылдакчызы **Кара-кыс Шугдур-ооловна МОНГУШКА;**

Өвүр кожуунун Хандагайтыда уругларның уран чүүл школазының башкызы **Ольга Мендишовна МОНГУШКА;**

Эрзин кожуунун “Мөрөн” кедээ Культура бажыңының директору **Соскал-маа Самбуевна САМДАНГА** тывыска.

“Тыва Республиканың алдарлыг юризи” атты

Тыва Республиканың Дээди судунун судьязы **Елена Халарбаевна ОТУК-ООЛГА;**

Дээди судтун даргазының оралакчызы **Алека Анай-ооловна САЛЧАККА** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижикти-биле

“Саян-Алко” ажык акционер ниитилелдин цех мастери **Антонина Ивановна АНАНЬИНИ;**

(Уланчызы 4-кү арында).

(Төңгүзү, Эгези 3-кү арында).

Кызыл хоорайда даш чонукчузу мастер **Владимир Васильевич АРАКЧААНЫ;**

Кызыл хоорайның иштиги херектер эргелелиниң бухгалтериязының башкарыкчы специализи **Ирина Павловна АФОННИ;**

"Тывахарылзаинформ" ажык акционер ниитилелдиң Кызылда телеграф цегиниң инструктору **Тамара Федоровна АХМАТВАЛИЕВНА;**

Тываның СПИД-биле демисел болгаш профилактика талазы-биле төвүнүң консультация-диагностика салбырының эргелекчи **Зоя Казаковна БАДЫРГЫНЫ;**

Бий-Хем кожуунунун "Кызыл тараачын" көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативиниң сут-бараан фермазының бригадири **Клара Кыргысовна БАЙЫР-ОЛДУ;**

Тожу кожуунунун "Өдүген" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң ивижи **Анатолий Дагбажыкович БАРААННЫ;**

Россияның федералдык айыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң ажылдакчызы **Владимир Чоодуевич БАТКАРНЫ;**

Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шийгээдиң алыр институтунун улуг эртем ажылдакчызы **Николай Владимирович БУРДИНИ;**

"Тываның геология экспедициясы" ажык акционер ниитилелдиң геолог-инженери **Александр Алексеевич ГРИВИНИ;**

ТР-ниң "Одаар чүлдү сайгарар республика конторазы" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң кол бухгалтери **Надежда Алексеевна ДЕНИСОВНА;**

"Тывазэнерго" ажык акционер ниитилелдиң электри энергиясын садып-сайгарарының учедун хынаар приборларын септелгезин кылыр мастерскаяның мастери **Иван Ефимович ДОМРАЧЕВТУ;**

"Кызылдың дааранылга фабрикасы" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң даараныкчызы **Вера Макал-ооловна ДОНГАКТЫ;**

Эрзин кожуунунун организас-методиктиг төптүн методизи **Раиса Калчановна ДУДУПТУ;**

"Кызылстройсервис" кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин кол инженер **Юрий Семенович ДУРЫМАНОВТУ;**

"Тывахарылзаинформ" ажык акционер ниитилелдиң энергия хандырылганының төп цегиниң инженери **Валерий Александрович ЕЛМАНОВНА;**

Тыва Республиканың Иштиги херектер яамызының автомобиль ажыл-агый мастерскаязының склад эргелекчизи **Галина Евгграфовна ЕРМОЛАЕВНА;**

"Фтизиатрия" Тываның каттыжылышкынының "Балгазын" салбырында улуг эмчи сестразы **Надежда Михайловна ЕФИМОВНА;**

"Сарыг-Сеп орук-тудуг эргелели" кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин чолаачызы **Лук Игнатъевич ЖИТНИКОВТУ;**

Кызыл хоорайда хуу сайгарлыкчы **Артур Владимирович ЗУРНАЧЯНЫ;**

"Бүгү-россияның караа көрбестер

ниитилелиниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлгө бүдүрүлгези" кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин директорунун бүдүрүлгө болгаш садыг-саарылга талазы-биле оралакчызы **Галина Ефимовна КАЛАЧЕВНА;**

№2 республика эмнелгезиниң терапия салбырының эмчизи **Мира Владимировна КАМААНЫ;**

Чеди-Хөл кожуунунун "Хову-Аксы чылыг-электри төвү" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң электригаз дунзаалакчызы **Борис Монгушович КАНЧЫБЫРНЫ;**

"Суй-Белек" ус-тывыш, уран-чурулга болгаш суй белек күрүнениң каттышкан шенелде бүдүрүлгезиниң дааранылга цегиниң хеп бижар мастери **Надежда Хереловна КЕНЕН-ОЛДУ;**

"Азас" кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин администратору **Лидия Михайловна КНЯЗЕВНА;**

Каа-Хем кожуунунун төп уруглар библиотеказының эргелекчизи **Елена Викторовна КОВАЛЕНКОНУ;**

Кызыл хоорайның улус судунун даргазы **Байыр Шурун-Караевич КОЧАГАНЫ;**

Тожуунун арга-арыг ажыл-агыйының кол лесниги **Людмила Яковлевна КУДРЯВЦЕВНА;**

Тыва Республиканың "Одаар чүүл сайгарар республика конторазы" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң Мөңгүн-Тайгада склад эргелекчизи **Лариса Маевна КУУЛАРНЫ;**

Кызыл хоорайның иштиги херектер эргелелиниң экономиктиг кем-херектер-биле демисел чорудар эргелелдин килдис начальниги **Николай Доржуевич КУУЛАРНЫ;**

Сут-Хөл кожуунунун "Айдыс" көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативиниң удуртукчузу **Алдын-кыс Дажы-Сереновна ЛОПСАННЫ;**

Кызыл кожуунунун суд даргазы **Валентина Кыргысовна ЛОПСАННЫ;**

"Тыва даг-дүгү" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң дежурный диспетчери **Чечекмаа Шыраловна ЛОПСАННЫ;**

№3 республиканың уруглар эмнелгезиниң уругларның халдавырлыг соматика салбырының эргелекчизи **Ирина Ивановна МААДЫР-ОЛДУ;**

Улуг-Хем кожуунунун "Улуг-Хая" муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгезиниң гидротехниги **Владимир Тюлошович МАНЗЫРЫКЧЫНЫ;**

Тываның көдээ ажыл-агый техникумунун башкызы **Мария Михайловна МИЛПЕРНИ;**

"Тывазэнерго" ажык акционер ниитилелдин план-экономика килдизиниң начальниги **Лидия Иосифовна МИХАЙЛОВНА;**

"Каа-Хем хөмүр-даш уургайы" күрүнениң федералдыг каттышкан бүдүрүлгезиниң Чадаана участогунда экскаватор машинизи **Александр Экероолович МОНГУШТУ;**

"Кызылдың дааранылга фабрикасы" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң контролер-таңнылыгы **Валентина Карбы-**

евна **МОНГУШТУ;**

Тыва Республика прокуратуразының килдистин улуг прокурору **Елена Анай-ооловна МОНГУШТУ;**

Тыва Республиканың Иштиги херектер яамызының экономиктиг кем-херектер-биле демисел чорудар эргелелиниң улуг төлээзи **Лариса Александровна МОНГУШТУ;**

Барыын-Хемчик кожуунунун прокурорунун оралакчызы **Руслан Ким-оолович МОНГУШТУ;**

"Суй-Белек" ус-тывыш, уран-чурулга болгаш суй белек күрүнениң каттышкан шенелде бүдүрүлгезиниң дааранылга цегиниң мастери **Татьяна Кызыл-ооловна МОНГУШТУ;**

Бий-Хем кожуунунун "Адат" арат-тараачын ажыл-агыйның бригадири **Чочагай Шоомайевна МОНГУШТУ;**

Тываның күрүне университетиниң улуг башкызы **Вера Николаевна НИКИТИНАНЫ;**

"Тываның геология-шинчилел экспедициясы" ажык акционер ниитилелдин гидрогеологу **Ирина Сократовна НИКИТИНАНЫ;**

Сут-Хөл кожуунунун Алдан-Маадыр суурда уругларның уран чүүл школазының директору **Валентина Өктөк-ооловна ОНДАРНЫ;**

Сут-Хөлдүн төп кожунун эмнелгезиниң дүрген дуза фельдшери **Зоя Өвей-Сарыговна ОНДАРНЫ;**

Тес-Хем кожуунунун прокурору **Мерген Кара-оолович ОНДАРНЫ;**

Таңды кожунунун чагырга даргазы **Сергей Чорбаевич ОНДАРНЫ;**

Чеди-Хөл кожуунунун "Кужур-Бажы" арат-тараачын ажыл-агыйының удуртукчузу **Ульяна Кан-ооловна ОНДАРНЫ;**

Чөөн-Хемчик кожуунунун "Улаан-Быра" муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң гидротехниги **Билчир-оол Хунапаевич ОНДАРНЫ;**

Россияның транспорт инспекциязының Тывада салбырының кол бухгалтери **Александр Ооржакович ООРЖАКТЫ;**

Бай-Тайга кожуунунун Тээли сумузунда хууда дузалал ажыл-агыйының малчыны **Болатмаа Күжүгетовна ОРТААТТЫ;**

"Сардаана" кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин электригаз дунзаалакчызы **Владислав Иванович ОЧУРНУ;**

"Кызылдың пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгези" муниципалдыг бүдүрүлгениң чолаачызы **Андрей Павлович ПУГАЧЕВТУ;**

Күрүнениң "Кидис өөр завод" каттышкан бүдүрүлгениң машина башкарыкчызы **Лидия Санчат-ооловна СААЯНЫ;**

Тожу кожуунунун Ий суурда өг-бүлелерге болгаш уругларга социал дуза чедирер төптүн ажылдакчызы **Раиса Акювна СААЯНЫ;**

Барыын-Хемчиктин туберкулез эмнелгезиниң уруглар салбырының улуг эмчи сестразы **Елизавета Ооржаковна**

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай, сентябрь 6, №117.

САГААННЫ;

Барыын-Хемчик кожуунунун Кызыл-Мажалык суурда улусчу театрын режиссеру **Алдын-оол Күжүгетович САГДЫНЫ;**

Бойдус курлавыр эргелелиниң кадрлар килдизиниң начальниги **Екатерина Чылбаковна САЛЧАКТЫ;**

Каа-Хем кожуунунун "Енисей" муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң тракторизи **Сүрүн-оол Каваевич САЛЧАКТЫ;**

Кызыл кожуунунун күрүнениң "Тепличный комбинат" каттышкан бүдүрүлгезиниң ногаажызы **Антонина Ивановна САМДАН-ОЛДУ;**

Кызылда хоочуннарның болгаш инвалидтерниң бажың-интернадының ажыл-агый салбырының начальниги **Шолбан Николаевич САТТЫ;**

"Тывазэнерго" ажык акционер ниитилелдин Кызылда чылыг-электри төвүнүн машинизи **Надежда Федоровна СИДЯХИНАНЫ;**

Кызыл хоорайның Социал камгалал комитетиниң дүрген социал дуза салбырының эргелекчизи **Долаана Сүге-Маадыровна СУНДУЙНУ;**

"Тывахарылзаинформ" ажык акционер ниитилелдин коорайның телефон станциязының начальниги **Наталья Николаевна ТАВБЕРИДЗЕНИ;**

Кызылдың күрүнениң эмчи училищезиниң практиктиг өөредилгениң эргелекчизи **Тамара Алексеевна ТАРБАСТАЕВНА;**

Республиканың кеш-шээр аарыглар диспансериниң кадрлар килдизиниң начальниги **Татьяна Николаевна ТРОПИНАНЫ;**

Өвүр кожуунунун Хандагайты суурда төп Культура бажыңының улуг методизи **Арина Анай-ооловна ТУМАТТЫ;**

Кызыл кожуунунун эмнелгезиниң уруглар эмчизи **Раиса Салчаковна УСПУНУ;**

Кызыл хоорайда идик септээриниң талазы-биле бот-тускайлаң сайгарлыкчы **Людмила Ивановна ФЕДОТКОНУ;**

Барыын-Хемчик кожуунунун "Чаачай" муниципалдыг каттышкан бүдүрүлгениң механизатору **Оолак Өлчей-оолович ХОМУШКУНУ;**

"Школьник" кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин директору **Василий Николаевич ЧАРМАДОВТУ;**

Тыва Республика прокуратуразының килдистин улуг прокурору **Светлана Анатольевна ЧЕРНОВНА;**

Каа-Хем кожпозунун баштаар чериниң даргазы **Наталья Федоровна ЧЕРНЫШОВАНЫ;**

Эмчинин дүрген дуза чедирер станциязының Кызылда дежурный эмчизи **Екатерина Пора-Хопуйовна ЧУГЛУРНУ;**

"Тывахарылзаинформ" ажык акционер ниитилелдин Тээлиде электрилик харылаа белдириңиң телефони **Чечекей Биче-ооловна ЧЫНГАЛАПТЫ** шаңнаан.

Тываның 60 чылынга

РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЪШ-ЧЕМ ҮЛЕТПҮРҮ

Алдын-оол КЕНДЕН,
ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайдыңың аъш-чем болбаазырадыр айтырыглар талазы-биле оралакчызы.

Республиканың агроүлетпүр комплекзиниң кол адыры – аъш-чем болбаазырадырының үлетпүрү республиканың чонун аъш-чем аймаа-биле хандыраарының талазы-биле чугула черни ээлеп турар. Ооң кол сорулгазы — эът, сут, балык, далган-тараадан кылган бедик шынарлыг аъш-чем-биле чуртакчы чонну доктаамал хандыраары. Аъш-чем болбаазырадырының үлетпүрү Тывага 1928 чылда сайзырап эгелээн деп санап болур.

Хлеб комбинаты

Кызылдың хлеб комбинатының хоочун ажылдакчызы **Валентина Ивановна Белоусованың** база бо-ла бүдүрүлгеге хөй чылдарның дургузунда ажылдап чораан, 97 харлыг ооң авазы **Анастасия Ивановна Белоусованың** сактып турары-

биле алырга, Тывага аъш-чем комбинатын 1928 чылда хоорайның чурттакчылары күрүнениң өңчү-хөреңгизи-биле тудуп эгелээн. Олар чудуктары боттары арга-арыгдан кезип, Улуг-Хемни куду салдадып бадырып ап турганнар. Аңаа ажылдап турганнарның хөй кези 1930 чылда комбинатка ажылдап арткан.

Комбинаттын директорунга 1930-1958 чылдарда анык тыва

эр, ооң соонда чылдарда **А.Н. Анаһын** ажылдап турган. Ол үелерде комбинатка колбаса, пиво болгаш газтыг суксун, мороженое кылыр, хлеб быжырап цехтер турган. Ынчан шупту ажылдарны хол-биле кылыр, хлепти бир ээлчегде 3-4 тоннаны быжырап турган.

1958 чылда Заводская кудумчузунга хлеб быжырап чер биле пиво заводу ажыттынган. Эрги аъш-чем комбинатының девискээринге кондитерлик кылыглар цехтери ажылдап арткан. Ол үелерде суугуларны хөмүр-биле одаар, далган былгаар машиналар болгаш хлептиң хевизи чаала көстүп келген. Бир ээлчегде 11 тонна чедир хлепти быжырып, чонга садып турган.

1960 чылда колбаса цегин эът комбинатынче шилчиткен, хос-

талган черге кондитерлик кылыглары бүдүрүп турган. Пряник кылыр цех Октябрьская (амгы Тыва эки турачылар кудумчузу) биле Красноармейская кудумчуларының белдириңде турар эрги аъш-чем комбинатынга артып калган.

Калинин кудумчунун 124 дугаар бажыңына хлеб заводунун чаа тудуу 1985 чылда ажылдалче кирген. Ында шупту ажылдар механизастаттынган, хүнде 45 тонна хлеб быжырап күчүлүг 3 улуг адыр тургустунган. Хлеб комбинатының баштайгы директору **В.Н.Тютрин** турган. 1990 чылдан бо хүннерге чедир "Кызылдың хлеб комбинаты" ААН-ниң ажыл-ижин **В.А.Тян** удуртуп ажылдап турар. Хлеб комбинатының хоочун ажылдакчылары: **К.Е.Насырова, Н.И.Иргит, Н.И.**

Баштайгы сүт заводу.

Артемова, С.К.Хертек, К.Х.Хомушку, Л.П.Бобрынина, А.А.Бояринова, А.И.Белогорская, В.И.Белуосова оларны чоргаарал-биле сактып адап болур. Бөгүндө комбинаттын продукциязынын хевирлери 78 четкен.

Сүт комбинаты

1969 чылда сүттен кылган аш-чем аймаан бир ээлчегде 40 тоннаны бүдүрер күчүлүг Тываның сүт комбинаты ажылгалче кирген. Комбинат чүгле Кызыл хоорайның эвес, а харын чоок чыдар Бий-Хем, Таңды, Кызыл болгаш Чеди-Хөл кожуунарнын чурттакчыларын сүт аймаа-биле хандырып турган.

Сүт комбинатында республиканың 27 сүт-бараан фермалары сүттү дужаар турган. 90 чылдарның эгезинде республикага көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлгө черлерин биче бүдүрүлгелер-биле солуп эде тургусканынын соонда, сүт-бараан фермалары дүшкени-биле ук бүдүрүлгө чери база буурап дүшкен. 2001 чылда "Сүт" ААН күрүнениң унитарлыг "Тыва сүт" бүдүрүлгези кылдыр эде тургустунган. Оң директорунга А.Э.Монгуш томуйлаткан.

Амгы үеде бо бүдүрүлгө чери инвестиция программасы-биле акшаландырышкын таварыштыр дерилгезин чаарткан. Оң чижээне сүт аймаандан аш-чемни садып алыкчыларга таарымчалыг саваларга савалааш үндүрер МК-ОФС-09 деп машинаны адап болур. Сүттен үскүрүнүн талазы-биле аңгы-аңгы хевирлерлиг сүт, кефир, чигирзиг, снежктар, варенец, ряженка, сметана, өремелиг сүт (сливки), творогтан кылган быштактар, творог, пломбир мороженое, "Крестьянское", "Любительское" үстер, саржаг, "Адыгейский" дээн чижектиг чымчак быштактарны саваларга база флягаларга кылып үндүрүп турар.

Садыглар, уруглар албан черлери, эмнелгелер тус черниң бүдүрүлгө черинден продукцияны ап тура, республикадан дашкаар акша-хөреңги үнерин эвээ-жедириңге улуг рольду ойнап турарын сагындырары артык эвес.

Макарон фабрикасы.

Далган-тараа аймаа

Республиканың тараа белеткээр бүдүрүлгө черлери дайын соонда, 1946-50 чылдар үезинде, хөгжүп эгелээн. Мурнуку чылдарда көдээ бүдүрүлгелерден

Бий-Хемниң "Кызыл тараачын" колхозу, "Өөк" совхозу, Улуг-Хемниң "УТКА-ның 25 чылы" совхозу, Теве-Хаяга дуржулга станциязы эвээш-биче тарааны тартып, дүжүдүн боттарының шаңнарынга шыгжап, ону күрүнөгө садып турган.

1946 чылдан эгелеп Тывага колхозтарны шапкыны-биле тургузуп эгелээн. Чаа колхоз, совхозтар күрүнөгө тараа садарынга хамаарыштыр тускай планнарлыг болганы-биле тараа өстүрер чорук калбарган. 1946 чылдын март айда Тывага күрүнө планынга кирген тараа аймаан шыгжап болбаазырадыр бүдүрүлгелерни организастаар талазы-биле тускай эргелел тургустунган, оң даргазынга Д.Л.Деев томуйлаткан.

Бир дугаар күрүнө планынга тарааны ынчангы аң-мең кежи, өлүк баазазынга хүлээп алган. Ол төөгүлүг ийи каът ыяш бажын амгы сайгарылга баазазынын иштинде ам-даа бар. Чаа келген дарга складтын иштин өрээлдеткеш, үстүкү каадынче тергелерге, шоодайларга тараа сөөртүп үндүрер кадыр көвүрүлгелерни кылдырган. 1946 чылда орта 550 тонна кызыл-тас, арбай, чингетарааны хүлээп алган. 1947 чылда

ранга, Улуг-Ажыкка, Бай-Хаакка, Чадаанага, Кызыл-Мажалыкка, Хандагайтыга, Тээлиге тараа шыгжамырларын кылгылаан. Чадаанага тараа хүлээп алыр черге Тываның барыын районнарын хандыраары-биле хонукта ийи аңгы сорттун далганын 30 тонна чедир кылыр дээрбениң тудуун ажылгалга кириген. Ажылды оң бир дугаар эргелекчизи Горький облазындан чаладып келген специалист В.И.Морозов, кол специалист К.М.Сарыглар удурткан.

1964 чылда РСФСР-ниң тараа продуктулар яамызының дужаалы-биле Тываның тараа продуктулар эргелединге Москваның аш-чем Академиязын кызыл диплом-биле дооскан, тараа аймаандан аш-чем болбаазырадыр талазы-биле технолог эртемни тывалардан бир-ле дугаарында чедип алган анык инженер Чечен-оол Иванович Доспан кол инженер ажылын чорудары-биле чедип келген. Оң диплом ажылының темазы "Хонукта үш аңгы сорттун далган аймаан 150 тоннаны бүдүрер күчүлүг, 800 тонна тараа шыгжаар элеваторлуг, мыйыстыг бода мал, хаван, дагаа чеми кылыр комбикорм цехтиг комплекстиг комбинаттын тудуун кылыры" турган.

1969 чылда Тываның Россияга бактаап киргениниң 25 чылын эрттирер бүдүзүндө анык инженерниң күзели боттанып, Тывага комбинатты ыяап-ла тудар дугайында шийт-

пир хүлээп алдынган. 1969 чылда юбилейге уткуштур Тываның тараажылары 60 муң тонна тарааны күрүнө шыгжамырынче дужааганы ол саналды хүлээп алырынга улуг идиг болган.

Республиканың хөгжүлдезинге, оң экономиказын быжыктыраарыга улуг салдарны чедирген бо тудуг Тываның Россияга бактаап киргениниң 30 чыл оюнда ажылгалга кирген. Ол чылын Тываның тараажылары 144 муң тонна эки шынарлыг тарааны күрүнө шыгжамырынче урганнар.

Далган аймаа болгаш комбикорм бүдүрер комплекстиң тудуунга Россияның тускайжыттынган элеватор тудуу, Россияның көдээ ажыл-агыйының тускай монтаж каттыжышкыны, Иркутск хоорайның энерготудуг трезинден база Узбекистаның "Спецтурбина" заводундан специалистер канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузун кирип ажылдаан.

Ч.И.Доспан 1995 чылда Тывага бир дугаар макарон фабриказынын тудуун ажылгалга кирип, ону 6 чыл үрө-түннелдиг удуртуп келген. Ук тудуг — Тываның бир дугаар Президентизи Ш.Д.Ооржакка сонгукчуларнын кириген саналы-биле туттунган бүдүрүлгө чери. Күш-ажылдын хоочуну Ч.И.Доспан — бүгү назынында көдээ ажыл-агыйның шугумунга бараан болуп келген

республиканың көдээ ажыл-агыйының продукциязын болбаазырадыр талазы-биле хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузун кириген хүндүлүг хоочуннарының бирээзи. Ол аныктарга арга-дуржулгазын дамчыдып берип, ам-даа макарон бүдүрер фабрикада ажылдап чоруур.

Эът комбинаттары

1973 чылга чедир республиканың малын Хакасияның найысылалы Абакан хоорайның эът комбинатында дужаап турган, ынаар дужаар малды Шивилиниң база Сүт-Хөлдүн Көжээ баа-

Удава ажылгалга кыер кондитерлик кылыглар фабрикасы.

Кызылдың хлеб комбинаты, кондитерлер: А.А.Сагды, Д.Е.С.Хомушку, цех мастери В.В.Хертек.

зазынга мөөнээш, дужаар турган.

1973 чылда Кызылдың эът комбинатының дериг-херекселин солуп эде кылганынын соонда, ээлчегде 20 тонна эът, 2 тонна колбаса кылыгларын бүдүрүп, хары угда 1070 тонна эътти соодукчуга шыгжап турар кылдыр кылганынын сөөлүндө республиканың ажыл-агыйлары мал семиртир совхозтар: "Сукпак" "Совет Тыва" таварыштыр малды семирткен соонда, Кызылдың эът комбинатында малды дужаап эгелей бергенер. Ол үеде республикага малды дириг деңзи-биле алырга, чылда 26 муң тоннадан 29 муң тонна чедир эътти дужаап турган. Тыва оолдар, кыстардан бир дугаар1964 чылда Москваның технологтуг институтун В.М.Санит дооскан. Ол эът комбинатынга 40 чыл дургузунда ажылдап, оң чаартылгазынга канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузун кириген.

Чаа эът комбинатының тудуун, оң дериг-херекселдерин Воронеж, Москва, Ленинградтан экеп, ажылгалга кирип турган. Дериг-херекселдер-биле кады Россияның аңгы-аңгы тудуг тресттеринден, электри-хандырылга эргелелдеринден хөй тускай эртемниглерин республикага дузалашкан. Хөй чылдар эрткен болгаш ол кижилерин (өске-даа үстүндө кирген бүдүрүлгө черлериниң хоочуннарынын) аттарын адаар арга чок болганы хомуданчыг. Кызылдың баштайгы эът комбинатының баштайгы удуртукчузу И.И.Астраханцев үр үениң иштинде ажылдаан.

1990-1998 чылдар, 1999 чылдың эгезинде республикага мал бажының өзүлдези кудулаан, тараа тарылгазы эвээжээн тур-

ган. Амгы үеде тараа шөлдери, мал бажы көвүдөп, ажыл-агыйның бо адыры чоорту хөнүп олурар деп болур. Бөгүндө республикада 9 аңгы адырларда 45 хире бүдүрүлгө черлери мөөннеттинген, оларнын 12-зи улуг бүдүрүлгелер болуп турар.

Планын ажыр күседип турар эки көргүзүлгелер бүдүрүлгелерге "Саян-Алко", "Кызылдың хлеб комбинаты" ААН-нер, КУБ "Тыва сүт" КУБ, Ак-Довурактын, Туранның хлебкомбинаттары база балык заводу хамааржыр. Бүдүргөн продукцияга хамаарыштыр алыр болза, 1998 чылга бодаарга, 2003 чылда өзүлдө 43,6 хуу болуп турар. Аш-чем болбаазырадыр бүдүрүлгелер эрткен чылда республиканың бараан саарылгазынын чартык кезин тургускан. Бо чылдың эрткен 8 айларында республикага ниитизи-биле 268382 муң рубльге продукцияны бүдүргөн, ол эрткен чылгы көргүзүлгелеринге деңээр-ге, 144 хуу болуп турар.

ТР-ниң Чазаа, оң Даргазы Ш.Д.Ооржак республиканың аш-чем болбаазырадыр бүдүрүлгелериниң келир үезинче улуг кичээңгейни салып турар.

Кызылдың эът комбинаты.

Дараазында чылдарда уругларга эът аймаандан консервалар кылыр фабрика тудары планнаттынган. Ол "Россияның уруглары" федералдыг программа таварыштыр ээлчегде 20,0 туб.см күчүлүг туттунуп турар. Бо бүдүрүлгө чери Сибириның, Ыраккы Чөөн чүктүн болгаш Сонгу чүктүн уругларын эттен кылган аш-чем аймаа-биле хандыраар сорулгалыг. Оон аңгыда Ровенская кудумчунда 4,0 муң тонна күчүлүг кондитерлик кылыглар бүдүрер фабрика тудуу туттунган. Фабриканың бөдүүн конфеталар, печеньеелер кылыр цехтериниң дериг-херекселдерин Италиядан келген тускай эртемниг специалистер салып доозарынын кырында. Орта ажылдаары-биле специалистерни дилеп, шилилгезин чорудуп турар.

(Эгези № 121, 123 «Шында»).

Солунуң моон мурнунда номеринде республиканың арга-арыг албанының удуртукчузу Сергей Сапелкин бодунуң ведомствозунда тургустунуп келген нарын байдалды сайгарарыңга деткимчени көргүзөр болганын дыңнаткан бис. Москва туристеринин турган черинге рейд бригаданың кезигүнерин чедирери-биле арга-арыг авиациязынга тускай рейске чагыгны кирип, арга-арыг камгалалының күрүне акшазы-биле «солагай» талазынче ужуп турар рейстерни тодарадыр сорулганы салган турган.

Шынын чугаалаар апаар, бо дарга бисти будап каапкан. «Солагай» талазынче ужуп турар рейстерниң изин будаары-биле вертолет пятницада эртен эрте тускай даалга-биле ужуп чоруй барган болган. Ооң-биле Филипповтун турисчи бөлүүн өскээр чедирери база көрдүнгөн турган. Арга-арыг авиациязының вертолеттар командири инспекторларның ужарын болдурбазы-биле республиканың чөөн талазында агаар багай деп раация-биле дамчыткан.

Чартык хүн иштинде манап келгеш, ТР-ниң Чазак Даргазының айтышкыны-биле «Тываның агаар шугумнары» ККБ-ниң вертоледу-биле рейд бригаданың кезигүнерини Кызыл-Хемче ужуптунс. Бо угланышкыңга арга-арыг авиациязының вертоледун ажыглаар дугайында Чазак Даргазының айтышкынын Сергей Сапелкин тоомчага албаан.

Бистиң бодальвыс рейдиниң түннели-биле ол бадыткаттынган. Алексей Филипповтун фирмазының организастааны Москваның бөлүк аян-чорукчуларын Кызыл-Хемден долу составы-биле тып алдывыс. Чүс бежен ажыг километр бедик тайга-сын ажылдыр август 22-де Чойган-Хөлден оларның бээр чедип келгени билдингир-ле болгай. Баш удур сагындырып каан туристер боттарының төт-чеглекчи изин будап четтигипкен: боттарында боолары чогуур документилик, баар маршруттары Москвага берип каан, хоойлуга чөрүштүр өлүргөн балык чок. Хоойлуга дүүштүр хыналда кылган инспекторларга каржызы-биле удурланып турганнар.

Аян-чоруктуң кол удуртукчузу Алексей Филиппов Тывага туризмни сайзырадыр дээрге шаптык кадып турар силер деп инспекторларны буруудадып, Москваның кижилеринге чугула рейсти Сибирь федералдыг округта бойдус камгалалының ээзи Николай Холодов-биле болгаш РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи Леонид Драчевский-биле дугуржуп алган кижини мен деп турду. Мындыг будулгаазының фирма-биле Николай Холодовтун холбазы бергенинче бээрээри берге. Сөөлгү айларда ол Сибирь федералдыг округтуң аппаратында ажылдавайн турар болгаш Томск областың кол инспек-

торунда томуйлаттырган дээрзин билер бис. Леонид Драчевскийниң адынга чугаалап турар чүвези көнгүс меге.

Аян-чоруктуң кол организакчызы Алексей Филипповтун хомудалыңга хамаарыштыр мындыг айтырыгны салып болур: республикага мындыг туризмниң ажы бар бе? Оларның фирмазы РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чылдалар яамызының Тыва Республикада кожууннар аразының № 1 инспекциязының учедунда турбайн турар болгаш бойдус курлавырларын ажыглааны дээш үндүрүт төлевейн турар. Чажыт эвес-ле болгай, турист адыры кончуг хөй акшаны «долгадып» чоруп турар, артында ла валюта. Аян-чоруктуң удуртукчузу Алексей Филипповтун электронуг харылзаага берип турган чарлалындан үзүндүнү көрүптээлинер:

«Балыктаар аян-чорукчуларга: Тывада кадыргы, бел, шортан, мыйыт бар. Кызылдан вертолет-биле чедирер. Ужар үези — чагыс талазынче 2 шак, 1 муң хире доллар (6-8 бөлүк кижилер). Аян-чоруктуң хуусаазы 7-10 хонук. Хандырылганың өрттээ: хүнде бир кижиден 100 чедир доллар. Хуусаазы: июнь 15-тен сентябрь 15-ке чедир. Хонарыңга 2 олуттуг майгы. Хүнде үш катап чегерер. Поварлыг болгаш бөлүктү дуржулгалыг инструкторлар үдеп чоруур».

Бо документиленден алгаш көөрге, аян-чоруктуң организакчылары Москва туристеринден адак дээрге 12 муң долларны алган турар, оон чагыс көпөөк-даа күрүне өчүзүнче кирбээр. Моон мурнунда 700 муң рубльге «Тываның агаар шугумнары» ККБ-ниң самоледун хөлезилеп алырыңга чагыгны киригеш, арга-арыг авиациязының вертолеттарын күрүне акшазы-биле «солагайлап» ажыглаар дээш ойталап каапканын билер бис. Дүжүмөттерниң карманынче чеже «ногаан» акшалар кирген ирги, ол тывызык болуп артып калган.

Республиканың бойдус курлавырларын чоннуң өчүзүн бистиң караавыска көзүлдүр бойдус камгалалының албан черинин удуртукчуларының үптөп турары шыдажыр аргажок байдалды тургузуп турар. Алексей Филипповтун Чойган-Хөлгө чедирип каан туристеринин үптөкчи үлгедиглеринин дугайында бижээн болгай бис. Электронуг харылзаада берип

КАНЧААР-ДАА ЧАЖЫРАРГА...

турар чарлалында мыйытты балыктаарын чарлап турар. Бо балык 2002 чылдан эгелээш Тываның Кызыл дептеринче киргенин ол билбейн турар.

Алексей Филиппов чагыс эвес чылдарның иштинде балык үргенелээр хемнерже балыкчыларның аян-чоруун организастап келген. 2003 чылдың июль 23-те Хам-Сырага балык камгалалының инспекторларына туттургаш, 2100 рубльге торгакан. Кажан дүжүмөттер ону чажырып турда, ол бистиң хемнервиске кара туразында чаңнаарын соксадып шыдавав. Ол бодунуң бөлүү кайнаар чоруунуң балык камгалалының инспекциязынга черле чугаала-ва, балык тударының чөпшээрелин албас, ОБЯ-ның камгалал албанынга баар маршрутун база бүрүткетпес.

Бойдус камгалал ведомстволарының удуртукчулары боттарың чүве билер кижилер кылдыр көрүп, мораль талазы-биле сандарап бар чыдар, хээли-саттыныкчы чоруктарны эки билит турар апарган хире. Сөөлгү авиарейд үезинде, тодаргайлаарга август 27-де, элдептиг барымдаа дыңналган. Кызыл-Хемче агып кирип чыдар Хадынның адырыңга Дивногорскиден келген туристерни вертолет-биле чедирип каан... Кандыг вертолет-биле эккеп каан дээр силер! ТР-ниң Аңныыр эргели-нин кол специализи Оюн-оол Монгуш турист Виктор Неймандан документизи чок № К-07838 дугаарлыг кош-боону хураап алды. — Бо боону меңээ бойдус ажылгал сайыдының оралакчызы Николай Путинцев берген чүве — деп, демгизи харылаан. Боону өске кижиге чөпшээрел чок дамчыдып бээр шынгыг херек, ынчангаш аңаа хамаарыштыр РФ-тиң КК-ниң 222 чүүлү-биле кеземче херээр оттурган.

Николай Путинцев берге байдалга таваржы бергенин билит кааш, «шавар халдаашкыны» эгелээр. «Кымга-даа кандыг-даа боо дамчыдып бербээр чүве» деп, ол август 30-де редакцияга дыңнаткан. — Мен турисчи бо бөлүк-биле август 27-де Кызыл-Хемге чордум, аңаар, балыктаар чөпшээрел бижиктеривис-даа турган чүве, лагерьден өскээр чораанын шын. Рейд бригаданының кезигүнерини боо хавыргаш, үлгедиг кылган-дырлар». Бир эвес Кызыл-Хемге пятница хүнүнүң ийиги чартында турган болза, понедельникте Кызылда ажылдаар черинге канчап көстүп келгенин айтырарга,

Төтчеглекчилерни амгажытпас

Кызыл-Хемни, ооң соонда Каа-Хемни Ужепке чедир салдап бадып келгеш, оон машина-биле чанып келдим дээр. Ол арга-арыг авиациязы-биле Кызыл-Хемден вертолет-биле ужуп келгенин ылап-ла чажырып турар.

Оралакчы сайыттын тайылбыры бисти кайгадып турар. Хемниң саарыглыг берге оруу-биле ийи хонук иштинде Ужепке чедир эжиндирип келген рекордту чагыс-даа турист тургузуп шыдаваан. Ужептен безин Кызылга чедир келиринге хөй үе негеттинер. Рейд бригаданы чоруунун бетинде ону Кызыл-Хемден арга-арыг авиациязының вертоледу эккелген деп чүве чажыт эвес. Ол вертолеттун чарыгалы каш-каш чүс муң рубль болуру билдингир. Ону Сапелкин арга-арыг аарыгларын тодарадырыңга азы парашютистер ап чораан кылдыр үндүр бижээни билдингир. Арга-арыг камгалалының авиарейстерин өскээр ажыглап турганының дугайында документиленни прокуратура сайгарып көөр болза дыка солун боор.

Күрүнениң аңныыр хайгааралының албаны-биле Сапелкин анаа эвес харылзаалыг дээрзи база билдинип келген. Эрткен чылдың август айда Өөк аңныыр биледиг-агыгының егери Антон Панкратов хуусаазы эрткен аңныыр биледи-биле аңнап чораан дээр Сергей Сапелкинниң адының кырыңга протоколду тургускан. Бойдус камгалалының албан черинин удуртукчузу 1997 чылдан бээр аңныыр билединиң дадывырын төлөвээр болган. Торгаалды төлээринге чедир боонуң чөпшээрелин болгаш аңныыр биледин хавырып алган. ТР-ниң Аңныыр эргелиниң даргазы Белек-оол Баткар бодунуң эргезин ажыглап, чаа аңныыр биледин Сергей Сапелкинге бижип берген. Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң чөпшээрел системазыңга чурум үрекчизи боонуң чаа чөпшээрелин кылдыртып алган.

Шак-ла ындыг чурум хажыдышкынын ТР-ниң Бойдус ажыглап яамызының сайыды Вячеслав Канзай болдурган. Бо чылдың август 27-де Өөктүн аңныыр ажыл-агыгыңга чөпшээрел чок куштап чорааш, дөскөл чок егер Антон Панкратовка туттургаш, протокол тургускан. Хоойлу мурнунга бөдүүн аңчы-даа, улуг эрге-дужаалдыг дарга-даа дең эргелиг болгай. Бодунуң чурум хажыдышкынын Вячеслав Канзай мынчаар тайылбырлаан: чай чок болганы-биле чөпшээрел бижиттирип четтикпез.

Сайытка 500 рубльдин торгаалын онааган.

Антоннун ажыл-чорудулгазыңа аңныыр эргелели арай таарзынмайн турар, бойдус камгалалының ажылдакчыларыңга арай чымчак болурун сагындырып турар, ынчалза-даа ол хоойлуга дүүштүр дүжүп бербээр. Бир ай бурунгаар машина караан чырыдып алгаш, аңнап чоруп турган Бойдус ажылгал яамызының ажылдакчызы Александр Чоодуну туткан. Бойдус ажылгал яамызының ажылдакчызы хоойлуга чөрүштүр ниити аңнаашкынын анаа аң одарыңга эвес, а онза камгалалдыг девискээр — дуогулуг аңнаары аңнаарын шуут хоруп каан Чербинин заказнигинге аңнап чоруп тургаш туттурган.

Республиканың арга-арыг албанының удуртукчулары, арга-арыг өрттери-биле демиселге боттарының шүшпөң чоруун агартынары-биле парашютистер, десантниктер чедирер, арга-арыга агаардан хайгаарал кылырыңга үндүрүп берген акша-хөрөңги чедишпес болгаш техника эргижирээр деп чылдагаан ажыглаар улус болгай. Ол акша-хөрөңгини боттарының хуу ажыг бодаар чоруунга ажыглап турары бо сөөлгү фактылардан көстүп турар ышкажыл. Бо чылын арга-арыг өрттериниң таарымчалыг байдалы турза-даа, Тываның авиавозонунга күрүне бюджетинден 378 чайгы шак ужар чөпшээрелди берип каан. Ол өйлеп каан нормадан бо чылын 126 шакты ажылгаан, ооң иштинде «солагай» талазынче ужудуп турган рейстер база бар болгай.

Арга-арыг албанын артыкка акшаландырганындан ол чайгы шактарны боттарының сонургалыңга таарыштыр ажыглаар байдал тургустунуп келген. Бо талазы-биле дүвүнениң айтырыг үнүп келирге-даа, олар орта доктаавайн турар. Каш хонук бурунгаар Москвадан улуг дужаалдыг туристер чедип келирге, Кызыл аэропортунга «Рысь» кемпинг баазының ээзи Людмила Вторушина биле арга-арыг албанының удуртукчузу Сергей Сапелкин уткуп алган. Кончуг чажыт байдал-биле автомобильге олурткаш, Улуг-Енисейниң Өөк аксынга чедирип каан. Вторушинаның турисчи фирмазының Тывага балыктаарының аян-чорук кылырының чарлалы база турган. Уткуп хүлээп алырыңга Сергей Сапелкин киришкен болганда, кымның вертоледун ажылгааны билдингир.

ПУБЛИЦИСТИКА КИЛДИЗИ.

БЕЛЕТКЕЛ ДООСТУП ТУРАР

Суг-Аксы суму чагыргазы (даргазы К.С. Ооржак), ооң социал политика талазы-биле оралакчызы Е.Б. Ондар Россия Федерациязының составыңга Тываның бактаап киргениниң 60 болгаш Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл болган байырлалыңга уткуштур эвээш эвес ажылдарны чорудуп турарын айытпайн барып болбас.

Байырлалдарга уткуштур бүтү-ле кылып чорудар ажылдарның планын сумунуң коллегия хуралыңга чугаалажып, сайгарып көргөш, бадылаан. Сумунуң девискээринде бүтү албан черлериниң: школаларның, эмнелгерлерниң, садыгларның, чуртталга бажыңнарының, кудумчуларның ашталгазы, арыглаашкыны бо хүннерде адакталып келген. Кудумчуларда чонну сорул

кирип турар лозундарны, кыгыларны чараштыр бижээш аскалаан. Черле ынчаш кожуун төвү байырлалда каас-шиник, чараш болзун дээр ажылдар чоруттунган.

Керээ езугаар тускай эртемниг чурукчу Шолбан Александрович Ондар баштаан уран-шевер оолдар Вячеслав Ондар, Оюн-оол Ооржак кыска хуусааның иштинде үш оруктун белдинде «Суг-

Аксы суур» деп чаа бижилгелиг адреси тыва хээлер-биле чураш, кадыр, маска демдектиг, сарыг шажынын чүдүлгени илередип турар парны чуруп, каастап тургускан. Ооң өске талазында, «Чоруунар чогузун» деп йөрээл ыңай-бээр аргышканнарны сорул кирип.

Ол ышкаш Елизавета Бүрбүевнаның уруу Тайгана Борбак-ооловна Ондар, күдээзи Белек Бегзиевич Донгак Хемчик ол чарында бедигээр дагда «Рос-

сия-биле 60 чылда» деп сестерни даштар чып бижээш, агартыр чугайлаан. Утка-шынарлыг сестер кижилерниң хей-адын көдүрери чугаажок. Суг-Аксы суму чагырганың байырлалга уткуштур кылып чорудуп турар ажылын бо бичии чүүлге шуптузун бижире болдунмас. Белеткел ажылдары адакталып келген.

Бораш ОНДАР.

Суг-Хөл какуун.

ЧААГАЙ ЧАҢЧЫЛДАРНЫ – САЛГАЛДАРГА

Тываның чылгычлары челер, чыраа, чүгүрүк аъттарның ээлери, чарыш үезинде аът мунукчулары, анаа малчынардаа Олег Донгакович Санчыны аажок таньыр, билер, хүндүлээр. О.Д. Санчы уругларның аът спортунуң школазының директору хүлээлгезин ак сеткилдии-биле күүсетпишаан, байыр, Наадым бүрүзүнде эң харысалгалыг онаалганы чүктээр. Ол чүл дээрге, аът чарыштырар маргылдааларны чылдың календарь планында айыткан график езугаар чогуур хуусааларында кожун, девискээр, зона аайы-биле бедик денелге организастан эрттирери-дир. Ооң билдиги удуртулгазы-биле кайы-даа кожунга болуп эртер маргылдаа чаңгыс-даа үстүп көрбээн.

О.Д.Санчы — бо удаада юбилейлиг байырлалдарны демдеглер эрттирер хүннерде аът чарыштырар маргылдааларның кол судьязы. Ооң-биле ужурлашкыш, бүдүн чылдың ажылын түннүн кол мөөрейге хамаарыштыр дараазында кыска чугааны кылдыыс.

— 2004 чыл — төөгү ужурдузгалыг онзагай чыл — дээш, ол чугаазын уламчылай-дыр: —Тываның Россияга каттышканының 60, найысылал Кызылдың 90 чыл оюн, Республика хүнү биле Наадым байырлалдарын хары угта бо каш хонуктарда бедик хей-аъттыг демдеглер, чамдык чедишкыннеривисти түннээр бис. Улус ажал-агыйының кайы-даа адырынга спортчу оюннарда-даа арыг-тас чүве каяа турар ийик. Ону шүгүмчүлекчи езу-биле сайгарып, барымдаалап көөр апар. Төөгүге артар онзагай юбилейлерге бар-чогувусту үлежип, күш-ажылчы-даа, спортчу-даа чедишкыннеривисти иштики, даштыкы аалчыларга бараалдагып, чыылган чонунуң үнелелин алыр бис, чүге дээрге хейнүн

караа көскү болгай.

Бодум аът спорту-биле холбашкан кижилер болганымда, чажырып, мактаным-даа канчаар, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак аът спортунуң федерациязын удуртуп кирипкен соонда, бистиң федерацияның ажылы экижээн. Аът спорту кожун, суму санында сайзыралды алганын тыва чонумга дыңнадып, чоргааралымны илередиксээр мен. Шынап-ла, аът дээрге тыва кижиниң ырак-чоок орук чоруур ыдыктыг хөлгези, бүзүрелдиг чөлөңгии-жи-ле болгай.

— Шынап-ла харын, чүгле чүгүрүктер эвес, чоруктуг аъттарның саны көвүдээн. Мурнуу, төп, чөөн зоналарда маргылдааларның шынары чылдан чылче

бедээни чугаанар эгезинден-не илдең-дир. Ынчаарга ТР-ниң ээлчеглиг чемпионаты канчаар, каяа эгелээр, Олег Донгакович?

— 2004 чылдың тос айның 9-та Тос-Булакка аът деирииниң мөөрейи-биле эгелээр. Ук конкурс, ылангыя аныяк-өскөн — келир салгалга өөредилге-кижизидилге ужу-дузалыг. Аът деири — амыр эвес ажал. Чүгөн, чуларны, кымчыны баг-биле өрүүрү, оларга хереглээр багны белеткеп алыры, алдын-мөңгүн каасталгаларны кудары езулу-ла чогадыкчы ус-шевер чорукту негээр.

Эки дериттинген эзерниң дериг-херекселдерин четчелээр кончуг нарын, ону чүгле чок дээн шевер холдуг, ховар талантылыг усчу мастерлер, төрүмелинден ус-шевер дарган кижилер амыдыралга боттандырып шыдаар.

Аъттың дериг-херекселдерин көөр конкурстуң негелделери денди шыырак. Ол ыңдыг болбас аргажок. Ол болза ада-өгбелеривистиң үе-дүптөн бээр сагып чоран чаңчылдарына шынчы болурувусту катап-катап сагындырып турар. Эске талазында, келир салгалды кижизидип, кичээндирип, өөредип, ус-шевер, узанып-дарганнаар мергежилдерни шынчээди алырынче элээди, тыва чаңчылдарын утпазынче чайгаар бодандырып кээр. Үе-шаг база өскөрүлгөн. Өгбе-

лерниң хөрүк-дөжүзүн техника-ның сөөлгү сөзү-биле чепселгээн демир чондурар, алгы эттээр станоктар солупкан. Ам идегел — аныяктарда, школа назылыг уругларда. Олар күш-ажыл кичээлдеринге аъттың дериг-херекселдерин кылып өөрениринче кичээнгеи күштелдирип, ол талазы-биле мергежээн “алдын” холдуг мастерлерниң арга-дуржулгазын ыяк шиңгээди, чогаадыкчы чаа бодалдар-биле кевирлеттинери сонгаарлаттынмас сорулга кылдыр амдыгааштан негеттинип келген. Чүгле ынчан салым-чаяанның чаа талантылар төрүттүнер, ат-сурагылыг ус-шеверлер, узанып шыдаар уран холдуг чаа мастерлер тыва черни алдаржыдар, тыва чонунуң чаагай чаңчылдарын чаа-чаа бедиктерге көдүрер.

Төөгүнүң арыннары балалбас. Эрткен чүс чылдың эгезинде уран холдуг ус-шевер улус каасталгалыг чулар, чүгөнни аът, шарыга орнап, чылгы малдыг экер-эрес тыва чонунга кайгамчык талантызын бараалгадып чоран. Амгы рынок харылзаларының үезинде аът дериг-херекселдери кылып мастерлер боттарының бүдүргөн продукциязын акша, мөңгүн солуп, бажын ажыр байып, балдырдың чурттап, хоомай эвес кожайлар апарының факт-барымдаалары бар ышкыжыл. База бир чугула чүүл — бедик мергежилдиг ус-шевер мастер-

лер соон салгаар исти арттырар, аныяк-өскөнниң иштинден талантылыг оолдар, уругларны өөреникчилери кылдыр шилип ап, ол нарын ажалче хаара тудары күзенчиг.

— Аът чарыжы кандыг кевирлерге эртерил?

— Чараш дериглиг аъттарның түннелин үндүрер 8 кижилер составтыг жюри кежигүннерин оргкомитет тургускан.

Аът деирииниң конкурзу сентябрь 9-та 9 шақта эгелээш 2 шақта доосту бээр. Оон улаштыр парадтың байырлыг ажыдышкыны болур. Аът чарыжы эгезинде аныяк чоруктуг аъттарның мөөрейи-биле эгелээр. Чаа-ла чоруу көстүп келген челер, чыраалаар чаваа, богбалар-дыр ийин. Олар 10 километрге күжүн шенежир. Челер улуг аъттар 15 километрге маргыжар. Ол-ла дистанцияга чыраа аъттар улажы бээр. Маргылдааның сөөлгү хүнүнде узун хемчээлге (20 км) аныяк аъттары 30 километрге салыптар.

— Шаңнал-мактал кайы хире хемчээлге доктаатынган ирги?

— Шаңналдар хоомай эвес. Эң эки дериттинген аъттың ээзи чийк машинаны алыр, 30 километрге эртип келген аъттың шаңналы — база чийк машина. Ынчанга аът чарыжын сонургап көөрүн чонумга сүмелээр-дир мен.

Данзы САЛЧАК чугаалашкан.

Тыва ОМОН-нуң төөгүзү 1993 чылда эгелээш. Ынчан РФ-тиң ИХК сайыдының дукаалы езугаар Тыва Республиканың ИХК-ниң чанында тускай сорулгалыг милиция отряды (ОМОН) тургустунган.

Ооң баштайгы командири кылдыр Валерий Ооржакочич Тарыманы (амгы үеде ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы), штаб начальнигинге милицияның подполковниги Виктор Васильевич Вусатыйны томуйлаан. Командирниң тыл талазы-биле оралакчызы милицияның улуг лейтенантызы Сергей Андреевич Ширижик турган, амгы үеде ол милицияның халажылгада майору. 1996 чылдың июльдан 2000 чылдың июльга чедир ОМОН командири милицияның майору Виктор Александрович Чупрасов турган, амгы үеде ол иштики албаның подполковниги.

2000 чылдың августтан амгы үеде чедир ОМОН-ну милицияның подполковниги Мерген Данзыевич Кара-Монгуш удуртуп турар.

ОМОН РФ-тиң ТР-де ИХК-ның оперативтиг курлавыры болбушаан, республика иштинге моон-даа сонгаар хөгжүп болурун бадыйткан. Отрядтың дайынчылары Соңгу Кавказ регионунче 21 ажыл-албан аайы-биле командировканы эрттиргеннер.

Тускай сорулгалыг милиция отряды ТР-ниң ИХК-ның эң-не шыырак салбыры апарган. Ынаар эң-не дидим, бодунуң үле-херезинге болгаш ниитилел корум-чурумун камгалаар, онза чугула сорулгалар кылыр деп хүлээлгезинге эң-не бердинген шагдаларны шилип ап турган. Кол сорулга — хамаатыларның болгаш күрүнениң айыыл чок чоруу дээш туржуру.

Тыва ОМОН дайынчы бирги шылгалданы 1995 чылдың май 12-де эрткен. Отряд Чечен Республиканың девискээринче кирип олурган. Кандыг-даа боо дааштаашкыннары чок турган, сактырга-ла дайын шуут болбайн турар ышкыш болган. Хенертен

ыржымны автоматтың боолаашкыны үрөпкен. Командировка үнер бетинде отряд командириниң берген айтышкыны ынчан дузалаан: баш удур көрдүмзүн таварылгаларда дайынчы белеткелге турар херек. Ооң ачызында

ришкеннер. Тыва отрядка Грозный хоорайда база бир кол стратегтиг объект — «Северный» аэропортуның камгалалын база бүзүрээр.

Чечен Республиканың девискээринге Россияның хей-хей регионнарындан отрядтар турган. Эске регионнарының омончулары-биле чугаалашкыш, бистиң ОМОН оолдары даалгалар болгаш салдынган сорулгалар күү-

Ындыг турбуже ол чидиргилер тыва омончуларның дайынчы мөзү-шынарын үрөп шыдаваан. Шыңгылы белеткел соонда-ла отряд чылдың-на Соңгу Кавказче командировкалап үнүп турар. Олар аңаа амы-тынга болгаш кадыкшылга айыыл бар-даа болза, конституциялыг корум-чурумну камгалаары-биле албан-херезин күүседип турарлар. А

оларның Төрөөн чуртунда артып калган эш-өөрү оларның өгбүлелеринге дузалажып, аалдап чедип, уруг-дарыныга белектерни берип, деткимчени көргүзүп турарлар. Ындыг сагыш човаашкын болгаш кичээнгей дыка чугула, чүге дээрге дайын шөлүнде кижиниң сагыш-сеткили өгбүлели, чоок кижилери дээш аарып чоруур-ла болгай.

Бөгүн отряд командири М.Д. Кара-Монгуштуң удуртулгазы-биле хей-ниити корум-чурумну камгалаар талазы-биле ажал-албанын күүседип турар. ОМОН-нуң ажалдакчылары «Рубеж», «Иностранец», «Мак», «Конопля», «Вихрь-Антитеррор» деп профилактиктиг операцияларга үргүлчү киржип турар. Кызыгаар кыдында кожуннарже оорлаткан мал дилээр талазы-биле база кызыгаарны хоойлууга удур эрткен таварылгаларны болдурбазынче уугланган командировкаларже үнүп турарлар. Отряд Кызылга «Барьер» ИХК-ның чагыы езугаар ажылдап турар. Чыл эгезинден тура ОМОН ажалдакчылары 109 кем-херек үлгүлдеишкенин аяктыган. Отряд ОШАЧКИ, ПВА болгаш өске-даа албан черлери-биле сырый ажылдап, милицияның хыналда постуларына дузаны кадып турарлар. ТР-ниң ИХК сайыды ОМОН-чуларны чаңгыс эвес удаа шаңнаан.

Лада ОЮН.

Корум-чурум камгалалында ХҮЛЭЭЛГЕЗИНГЕ БОЛГАШ ТӨРЭЭН ЧУРТУНГА ШЫНЧЫ

бистиң оолдар коргуп-сүртөп девидевейн, дайынчы туруштарың ээлепкеннер. Аас-кежик бооп, боолаашкын соксап каан, удатпаанда олар түр када турар чери — Грозный хоорайның Заводской районунуң шериг комендатурасына онча-менди чедип келгеннер.

1995 чылдың сентябрь 23-те ийи дугаар командировкага чораш, Цеце-Юртче кирип олура, отряд бүзээлелелге таварышкан. Отрядты «изиг точкаларже» үш катап чедирген, дайын черлеринге арга-дуржулгагы апарган болгаш республиканың оперативтиг байдалын билер турган командир В.О. Тарыманың бедик мергежилниң ачызында ОМОН-чулар бүзээлелден хосталып үнгөн. Бодунуң баштайгы командири оолдар шынчы, бодун холга ап билер, шиитпирлиг, шыңгыы профессионал деп үнелээр. Ам 1995 чылдың сентябрь 23-түн хүнүн олар тыва ОМОН-нуң ийи дугаар «төрүттүнген хүнү» деп санаар.

1999 чылда отряд кезээде мурнуку шугумга турган. Ооң дайынчылары албан-хүлээлгезин Ичкой-Юрт, Привольное, Первомайское эрттирип, Грозный хоорайның халдаашкынына ки-

седирде эп-демниг бедик профессионалдар-дыр дээрзинге база катап шынчыттым. Аңаа бадыйтгал — оларның күрүнө болгаш ведомство чергелиг шаңналдары болур. Соңгу Кавказ регионунуң девискээринге албан-дайынчы сорулгаларга эрес-дидимин болгаш маадырлыг чоруун көргүскени дээш тыва ОМОН-нуң 79 дайынчызын РФ-тиң Президентизиниң Чарлыын езугаар шаңнаан.

Эрес-маадырлыг чорук ордени-биле — 6, «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль-биле — 6, 2-ги чергениң «Ада-чуртка үлүг-хуу дээш» деп медаль-биле — 7, «Хей-ниити корум-чурумун камгалаарына ышылгарааны дээш» деп медаль-биле — 20 дайынчы шаңнаткан, 40 ажыг омончу ведомство чергелиг медальдар-биле шаңнаткан.

Отрядтың бедик мергежилниң дугайында хей-ле болушкуннарны чугаалап болур, ыңдыгдаа болза дайын дайын-на болгай, ынчанга шаңаа шууту чүвени баш удур көөрү болдунмас. Чечен дайынынга отрядтың дөрт дайынчызы амы-тынындан чарылган, оларны Россия Федерациязының күрүнө шаңналдары-биле шаңнаан (мөчөөн соонда).

ТЫВА-ТУРК СЛОВАРЬ

Турцияның Анкара хоорайга Ада-тюрк аттыг культура, дыл болгаш төөгүнүң дээди ниитилелиниң турк лингвистиктиг ниитилели «Тыва-турк словарь» номун чырыкче парлап үндүргөн. Ооң авторлары Анкарада ажылдап-чурттап чоруур Экрем Арык оглу база ТКУ-нуң тыва дыл кафедрасының доцентизи, филология эртемнериниң кандидаты Клара Куулар (Доржу).

Экрем Арык оглу 1993-1994 чылдарда Тывага тыва дылды өөренип алыры-биле келгеш, тыва дылды өөредип турган башкызы Клара Бүрбүлдеевна-биле тыва-турк словарьның үндезинин тургузуп кылганнар. Ук словарьда эң-не хереглетиңгир 5846 сөс болгаш ооң турк дылче очулгазы кирген.

Словарьның эге сөзүнде мындыг тайылбыр бар: «Тыва дыл дээрге РФ-че кирип турар буддизм, шаманизм шажынныг түрк дылдыг тыва чонунуң дылы. Тывалар-биле моон мурунда чылдарда харылзаа шоолуг эвес турганындан база тываларның саны эвээш болганындан 1992 чылда Анкарага үнген турк дылдың деңнелге словарыңче тыва дылдың чамдык материалдары кирбейн барган. Ынчанга тыва дылдың материалдарын бо чаа үнген словарьже киригени тыва болгаш түрк дылдарны өөренир кижилерге база ийи дылды деңнээринге ол словарь дыка улуг ролдуг.

Словарьның сөзүглелин тургузарда авторлар (Э.Р.Тенишев) ТДЛТЭШИ-ниң үндүргени 22 муң сөстүг тыва-орус словарьда кирген сөстөргө даянып кылган.

Бистиң коор.

Россия Федерациязынын составына Тыва Республиканын бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайнын тургустунганынын 90 чылын байырлаарынын ПРОГРАММАЗЫ

Россия Федерациязынын составына Тыва Республиканын бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайнын тургустунганынын 90 чылын байырлаарына кожуннарнын болгаш Ак-Довурак хоорайнын делегациялары, культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглерниң киржикчилери, аалчылар **2004 чылдың сентябрь 8-9 хуннеринде** кээп эгелээр.

Кожуннардан болгаш Ак-Довурак хоорайдан келген делегацияларны, республикадан дашкаар черлерден аалчыларны Чазак Бажыңында 103 кабинетке, (тел: 1-30-89, 1-04-40), ол ышкаш Кызыл хоорай чагыргагазына (Ленин кудумчузу, 32, тел: 1-00-34, 1-15-87, 3-43-49) бүрүткээр, байырлап парадынын болгаш өске-даа культура-массалыг хемчеглерниң киржикчилерин—Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызынга (Шетинкин-Кравченко кудумчузу, 46, тел: 1-11-77, 3-66-22, 3-77-35), аътты болгаш ооң ээзин эн эки дериир көрүлде-конкурстун, аът чарыжынын, национал тыва хүрештин болгаш өске-даа спортчу хемчеглерниң киржикчилерин—Тыва Республиканың Күш-культураны, спортту хөгжүдер болгаш аныктар политиказынын талазы-биле яамызынга (Шетинкин-Кравченко кудумчузу, 25, тел: 1-06-64, 1-33-09), өглер хоорайжыгазынын организаачыларын болгаш киржикчилерин—Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чөм яамызынга (Московская кудумчузу, 2, тел: 5-13-58, 3-29-71, 5-14-47, 5-14-96) бүрүткээр.

СЕНТЯБРЬ 9-ТА

11.00-14.00 — аътты болгаш ооң ээзин эн дээр дериириниң республика көрүлде-конкурузу.

(Эртер чери Тос-Булак аржаан)

14.00-16.00 — Тыва Республиканың аът чарыжынын талазы-биле чемпионадынын киржикчилериниң парады

(Болур чери Тос-Булак аржаан)

16.30-18.00 — Тыва Республиканың "2004 чылдың күштүг кижизи" деп күш талазы-биле хөй хевирге маргылдаазы.

(Болур чери Тос-Булак аржаан)

16.00-16.30 — "Россия—Тыва 60 чыл кады" деп фото-делгелгенин ажыдышкыны.

(Болур чери В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры)

17.30-21.30 — Россия Федерациязынын составына Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайнын тургустунганынын 90 чылынга турскааткан байырлыг хурал.

(Болур чери В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры)

18.00-21.45 — кожуннар болгаш хоорайларнын уран чүүл коллективтериниң—"Тыва—бистиң өргээвис" деп республика фестивалынын лауреаттарынын болгаш дипломантыларынын концерти.

(Болур чери Арат шөлү)

22.00 — Арат шөлүнге байырлап фейервериги.

СЕНТЯБРЬ 10-ДА

8.00-12.00 — тус черниң үлетпүрүнү, уран чүүлдүң, ус-шеверлерниң, суй белектер продукцияларынын ярмарка-садыглаашкыны.

(Болур чери Улусчу чогаадылга бажыңы, Шетинкин-Кравченко, 46)

9.00-16.00 — Тыва Республиканың аът чарыжынын талазы-биле чемпионады.

(Болур чери Тос-Булак аржаан)

Челер, чыраалаар 4 хар чедир аъттарның 10 км черге чарыжы (2 долганы).

Эзерлиг челер аъттарның 15 км черге чарыжы.

Эзерлиг чыраалаар аъттарның 15 км черге чарыжы.

4 хар чедир аъттарның 20 км черге чарыжы.

4 хардан өрү назлыгы аъттарның 30 км черге чарыжы.

10.00-13.00 — Өглер хоорайынын байырлыг ажыдышкыны.

Кожуннарнын болгаш хоорайларнын ботывынгыр уран чүүл коллективтериниң—"Тыва—бистиң өргээвис" деп республика фестивалынын лауреаттарынын болгаш дипломантыларынын концерти.

(Болур чери Тос-Булак аржаан)

10.00-11.30 — Тыва Республиканың ча адарынга маргылдаазы.

(Болур чери Совет Тываның 5 чылы стадион)

12.00-13.00 — АЭРО-ШОУ. Новосибирскиде РОСТО-нун ужар чүүл-спорт клубунун спортчуларынын көргүзүлгери.

(Болур чери Тос-Булак аржаан)

14.00-19.00 — Тыва Республиканың национал хүрешке 18 хар чедир аныктар аразына маргылдаазы.

(Болур чери Совет Тываның 5 чылы стадион)

17.00-23.00 — Тываның болгаш Россиянын уран чүүл мастерлериниң, "Тыва—бистиң өргээвис" деп республика фестивалынын лауреаттарынын болгаш дипломантыларынын киржилгези-биле байырлалдың концерт программы.

Концерт ди-джей Грува. Аныктар диско-теказы.

(Болур чери Кызыл хоорай чагыргагазынын бажыңынын мурнунда шөл)

18.00 — Тыва Республиканың симфониктиг оркестриниң күүселдизи-биле классиктиг хөгжүм концерти.

(Болур чери Тываның күрүне филармониязы)

19.00 — У.Шекспирниң "Король Лир" деп шиизи.

(Болур чери В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры)

СЕНТЯБРЬ 11-ДЕ

10.00-12.30 — Республика кожуннарнын коллективтериниң, бүдүрүлгелериниң, организацияларынын, албан черлериниң болгаш Кызыл хоорайнын школар коллективтериниң байырлыг чыскаалы. Кызыл хоорайнын 90 чылынга турскааткан театржыткан көргүзүг.

(Болур чери Арат шөлү)

9.00-13.00 — Тыва Республиканың 42 км 195 метр черге марафонга эр, херээжен улус аразына маргылдаа.

(Старт—"Чедер" курорт, финиш—Арат шөлү)

10.00-12.00 — кожа девискээрлерден келген спортчуларнын киржилгези-биле Тыва Республиканың мотокросска бирги чер дээш маргылдаазынын ажыдышкыны.

(Болур чери Тос-Булак аржаан)

13.00-18.00 — Тыва Республиканың национал хүрешке чемпионады.

(Болур чери Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг паркында "Хүреш" стадион)

19.00-22.00 — "2004 чылдың даңгыназы" деп мода болгаш стиль талазы-биле республика конкурзу.

(Болур чери В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры)

Республиканың
Организаастыг комитеди.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң ачавыс Борис Даржаевич ДОНГАК сентябрь 7-де 50 харлаар. Ажы-төлү бистерни, 4 уйнуктарын өстүрүп, кижизидип, амыдыралдың берге оруун углап-башкарып чоруур.

Ачавыска бедик хүндүткелди илередип, моон соңгаар-даа биске быжыг чөленгиш бооп, аравыска үр чурттаарын, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, ам-даа күш-ажылчы чедишкннерни, байлак амыдыралды күзедивис.

Уруглары: Сылдыс, кенни Азияна, Аржаана, күдээзи Дайгыл, Шолбан, Ангелина, Алиса, ававыс Чечекмаа.

Университетте лицей класс

ТывКУ янзы-бүрү угланышкынныг лицей класстарга өөренир 11 класстар өөреникчилерин хүлээп алыры-биле чылданы чорудуп турар.

Бижидилгени сентябрь 7-ден 14-ке чедир №208 кабинетке чорудар.

Шилилге экзамен 2004 чылдың сентябрь 15-те 15.00 шакта.

Адрес: Ленин, 36, №208 кабинет, телефон 1-19-07.

ТАЙТАДАН ТООРУКТАП...

Омак биле Руслан Апкай — алышкылар оолдары. Олар кайызы-даа Тураннын 2 дугаар школазынын өөреникчилери. Оолдар кат-чимис, тоорук четчи бергенден бээр каш-даа катап тайгалааннар. Акышкылар дүжүрген тооруун тайгага-ла тоорук сайлаар станокка тырткаш, чөвүрээзин шишкээш, челбип арыглап алырлар. Беш шоодай тооруктан бир шоодай сай болур. Бо удаа оолдар тооруунун сайын Туранга аппарып, 1 килограммда 20-25 рубльге тоорук сайы хүлээп ап турар улуска дужаар, кирген орулгазы-биле өөредилге херекселдери, идик-хеп садып алып сорулгалыглар. Чойганмаа САТ.

ХОРОУШКУННУҢ ҮШ ХОНУУ

Байырлалдар үезинде Кызылга эзиртир суксуннар садарын хоруур.

Сентябрь 9-тан 12-ге чедир — кажан республика Тываның Россиянын составына каттышканынын 60 чыл болгаш Кызыл хоорайнын үндезилетинип тургустунганынын 90 чылын демдеглеп эртирип турар хуннерде — найысылалдың төп кудумчуларына он үштен өрү градуштуг эзиртир суксуннар садыглаашкынын хоруур. Шак мындыг шиитпирни Кызылдың чагырга чери хүлээп алган. Мэр Дмитрий Донгактың он үштен өрү градуштуг эзиртир суксуннарны садып-сайгарын хоруурунун дугайында доктаалы каш хонуктун дургузунда күштүг болур: сентябрь 9-тан сентябрь 12-нин эртенгиниң 8 шакка чедир.

Төп кудумчуларны — Кочетов, Ленин, Мугур болгаш Бухтуев кудумчуларны шилээн ужуру чүдөл дизе, байырлап хемчеглериниң кол нуруузу оларга эртер, ынчап кээрге хөй чон база аңаа чыгыр. Хоорай чагыргазынын айтышкыны үүрмек

садыглаашкынның магазинеринге хамааржыр. Кафелер, барлар, ресторанныр хоруушкунун адаанче кирбес.

Кызылдың оралакчы мэри Сергей Ондарнын чугаазы-биле алырга, мэриянын доктаалын "Арага продукциязынын саарылдазынга күрүне таарыштырылганынын болгаш арага продукциязынын саарылдазынга контрольду күштелдирериниң хемчеглериниң дугайында" федералдыг хоюлууга дүүштүр хүлээп алган. Шак ынчалдыр эрткен неделяда Абаканга болуп эрткен хоорай хунунде тус чериниң чагырга чери 18-тен өрү градуштуг арага кылыгыларынын садыглаашкынын хораан турган. Мэриянын болгаш монополияга удур политика комитединиң тускай комиссиязы документиниң күүселдизин контрольга алып. Ооң хажыдыкчылары административтиг харысалгага болгаш торгаалга онаажырлар. Tuvaonline.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазaa.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9553. Чагыг 112.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязынын Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызынын Ортаакы Сибирде регионнар аразынын девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындаштары дээш авторлар боттары харышпаар.